

A Reflection on the Evolution of the Position of BuzurgFramadar in the Sassanid Era

Abolfazl Mohammadkarimi¹, Javad Heravi², MirzaMohamad Hassani³

1.Ph.D of Candidate in the History of Pre-Islamic Iran, Islamic Azad University, Science and Research Branch. Tehran, Iran. Email: abolfazlmohamadkarimi192@gmail.com

2. Corresponding Author, Associate Professor, Department of History, Islamic Azad University, Science and Research Branch, Tehran, Iran. Email: Mr.Javadheravi@gmail.com

3. Assistant Professor Department of History, Islamic Azad University, Shahroud Branch, Iran. Email: Mohamadhassani68@yahoo.com

Article Info Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:
3, July, 2024

In Revised Form:
5, August, 2024

Accepted:
2, September, 2024

Published Onlin:
20, September, 2024

At the head of the administrative organization of the Sassanid Empire was the grand vizier, who was called Buzurg-farmadar. The holder of this position was often chosen from among the noble families and was chosen by the king, and sometimes he took care of military affairs in the guise of the commander-in-chief of the army. In the sources, for the first time in the era of Ardashir I, the head of the Sassanid dynasty, the name Abrasam or Tansar is mentioned in the guise of a vizier, without being called Bozorg Farmadar. In this regard, some researchers have considered Abrasam as a great governor and attributed the creation of this position to the era of Ardeshir, the first Sassanid emperor. Meanwhile, this belief is contrary to some historical reports and archaeological evidence. Therefore, not only the establishment of this position in the early years of the Sassanid era is associated with doubts, but researchers also did not agree on the title of grand vizier in the first period of the Sassanid era and suggested titles such as Hazarbed, Bidakhsh and Farmadar. In addition, with the implementation of administrative reforms during the reign of Khosrow Anoushirvan, the continuation of this position in the last years of the Sassanid era is also faced with ambiguities, so that some researchers such as Bartheld believe that the position of the grand governor It became obsolete in the last years of the Sassanid era. Now, the purpose of this article is to answer the question that, in the first and last years of the Sassanid era, there was a position with the title of governor-farmadar at the top of the administrative organization of the Sassanid empire? The findings of this research, which were conducted in a historical way and with the benefit of library sources and archeological evidence, show that in the first years of the Sassanid Empire, the position of grand governor was not common, and the said position was first It was created in the 5th century AD and in the era of the Yazdgerd I kingdom, for the development of administrative organizations and better management of affairs, and until the end of the Sassanid era, it was the official title of grand vizier.

Keywords: Hazarbad, Bidakhsh, Buzurg framadār, Sassanian

Cite this The Author(s): Mohammadkarimi, A, Heravi, j, Hassani, M,(2024). A Reflection on the Evolution of the Position of BuzurgFramadar in the Sassanid Era: Historical Sciences Studies Vol.16, No 1, Serial No.37 –Spring- Summer, (223-251)- DOI: [10.22059/jhss.2024.378850.473726](https://doi.org/10.22059/jhss.2024.378850.473726)

Publisher: University of Tehran Press

1. Introduction

One of the prestigious positions of the Sassanid Empire was the vizier who was called the grand-farmadhar. Grand-Farmadhar was often a member of one of the noble families and was chosen by the king and was the head of the administrative organization. The position of Grand-Farmadhar is not mentioned in the narrative sources until the fifth century AD, but also the inscriptions of the first Sassanid kings do not provide any information about this. The first time is in the 5th century AD and during the reign of Yazdgerd I, that Khosrow Yazdgerd was mentioned with the title Grand-Farmadhar. Meanwhile, some researchers such as Christensen believe that, in the early years of the Sassanid era, Abrasam, the minister of Ardashir I, had the title of Grand-Farmadhar, and therefore attributed the creation of the mentioned position to the era of Ardashir, the founder of the Sassanid Empire. In addition, since the position of Vizarg Farmadhar is not mentioned in sources such as Ardashir Babakan's workbook and Tensar's letter, which were apparently written in the last years of the Sassanid era, this has caused some researchers such as Bartold, to put forward the hypothesis of the obsolescence of the post of Bozur Farmadhar in the last years of the Sassanid era. This is despite the fact that according to Christensen, in other sources such as Ibn Balkhi's *Farsnameh*, *al-Tanbiyyah val-Ashraf*, and *Sure sokhn*, which mention the high positions of the Sassanid Empire, there are evidences that indicate the continuation of the position of grand commander in the final years of the era. It is Sassanid. The existence of differences of opinion about the evolution of the ministerial position among researchers highlights the necessity of conducting research in this field. Therefore, the aim of the present study is to answer the question that, in the first and last years of the Sassanid era, there was a position with the title of grand-Framadhar at the top of the administrative organization of the Sassanid empire?

The studies conducted on the background of the current research indicate that apparently no research has been conducted on the evolution of the position of the Grand-Farmadhar in the Sassanid era. However, in the researches conducted by other researchers in connection with the subject of Grand-Farmadhar in the Sassanid era, there are valuable references that have been used in this article. Some of them are mentioned: Seyed-Rasoul Mousavi-Haji and Sarwar Khorashadi, in the article "Reflection on the status of Vizarg-Farmadhar and the scope of his power in the Sassanid era", while examining the interaction between the titles of Bidakhsh, Hazarpet, Vazrag-Farmadhar and Sepahebd, they believe that in the early period of the era in the Sassanian era, the title of Bidakhsh and in the middle period the title of Hazarbad was equivalent to the position of Vizarg Farmadar. In the article "Mehrnarsi", Turj-Daryaie discussed the religious personality and the construction works done by Mehrnerse, and it is possible that Mehrnerse was appointed to the position of minister by Yazdgerd I. Mohammad Suleimankhani, in the article "Ministry in the Sasanian Era", states that the creation of the position of Vizarg Farmadar in the 5th century AD was the result of administrative changes and developments as a result of the expansion of the territorial and political territory and the increase in the power of Mobadan. Ehassan Yarshater, in the article "Abarsam", although she believes in the historical character of Abrasam, but at the same time she believes that Abarsam could not be the Grand Minister of Ardashir. Marie-Louise Chamont, in the article "Farmadar", has introduced the people who have this title, referring to inscriptions of the Sassanid period and historical text. Jalal Khaleghi-Mutlaq introduced the character of Bozorgmehr in the article "Bozorgmehrbakhtegan" and it is believed that Bozorgmehr Vazir is the same Borzmehr who was killed by the order of Hormuzd IV. From the review and study of the sources used in the writing of the present study, it is concluded that the title of Grand-Farmadhar is not mentioned in the narrative sources before the fifth century AD, and there is no trace of the mentioned word in the inscriptions of the first kings. The Sasanian era indicates that in the 3rd and 4th centuries AD, the Sasanian administrative organization did not have a position with the title of minister. The reason for this issue also goes back to the fact that the bureaucratic system in the era of Ardashir I, was not very extensive, and this issue is clearly visible from the inscription of Shapur I in the Kaaba of Zarathustra, when mentioning the list of courtiers of

Ardashir I. Mentioning the position of Farmadhar in the list of the courtiers of Shapur I in Kaaba-Zoroasht indicates a new development in the bureaucratic system of the Sassanids. Although Farmadhar was in charge of economic activities and her power increased during the 3rd and 4th centuries AD, this does not mean that Farmadhar was synonymous with the title of Grand Farmadha. Because in the sources that mention the Sassanid imperial positions, the great Farmadhar is often mentioned in the second place, after the Shahneshah, or in the third place after the Mobadan-Mobad. This is despite the fact that in Shapur's inscription in the Zoroastrian Kaaba, Farmdhar is mentioned after positions such as Bidakhsh, Hazarbad, Asb-bed and Soren and Qaran families, which indicates that Farmdar is in terms of rank and The rank was in a lower position compared to the positions of Bidakhsh, Hazarbad, and Asb-bad, and this is contrary to the privileged position of Grand-farmadhar in the Sassanid imperial court. Therefore, in the first years of the Sassanid era, Farmadhar could not be a synonym of Farmadhar. This issue is also true for the positions of Hazarabad and Bidakhsh. It is clear from historical evidence and inscriptions that the positions of Hazarbad and Bidakhsh were military position .Due to the fact that the area of responsibility of vizarg-farmadhar was related to administrative affairs, therefore, the positions of Bidakhsh and Hazarbad in the first years of the Sasanian era could not be considered as synonyms of vizarg-farmadhar, but they were agents whose responsibility It is mostly related to military affairs and conscription.

In the middle period of the Sassanid era, although the list of imperial positions mentioned by Dinwari indicates the development of the administrative organization in the era of Yazdgerd I, but according to the authors of this article, the administrative organization should be established much earlier and in the era of Shapur II. The reason for the development of the territory is east and west. Also, since the post of Grand- Farmadhar was mentioned for the first time in the era of Yazdgerd'I and about the person of Khosrow yazdgerd, and there is no mention of the said post in the sources before this, so the establishment of the said post should be dated to the period of Yazdgerd I'considered relevant. On the other hand, somewhere in Yaghisheh's report, Mehr narsi's Grand-farmadhar is also mentioned as Hazarbad, which indicates that during this period, Hazarbad was one of the titles of the great vizier, and in other words, it was equivalent to great-farmadhar. Therefore, it can be assumed that people such as Soren Pahlav and Zarmehr, who were from noble Iranian families and had the rank of Hazarbad, were appointed to the position of ministers. Among the other titles mentioned in the report of Yaghisheh and in the era of Yazdgerd II is the title Dar -Andarzbz. According to the fact that the title Dar-Andarzbz was mentioned in the inscription of Shapur I in the Zoroastrian Kaaba and also the inscription of Shapur Sganshah in Takht Jamshid in the third century AD, it seems that Dar-Andrzbz did not hold a position. Rather, it is a nickname that has been given to various people, including Grand Farmadhar. In the last years of the Sassanid era, although due to the administrative reforms in the era of Qabad and Khosrow AnouShirvan, the powers of the Grand Farmadhar were reduced to some extent. but the remaining evidence of the Sasanian positions in the era of Khosrow Anushirvan, which is reflected in works such as Farsnameh and Suresakhn, indicate that in the last years of the Sasanian Empire, Grand -Farmadhar was still at the head of the administrative organization. Is. Therefore, contrary to Bartheld's opinion, the position of Grand Framadhar was never abolished, but continued to exist until the end of the Sassanid era.

تأملی بر سیر تحول منصب بزرگ‌فرمدار در عصر ساسانی^(۱)

ابوالفضل محمد کریمی^۱، جواد هروی^۲، میرزامحمد حسینی^۳

abolfazlmohamadkarimi192@gmail.com

Mr.Javadheravi@Gmail.com

Mohamadhassani68@yahoo.com

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران قبل از اسلام، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران، رایانامه:

۲. نویسنده مسئول، دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، تهران، ایران، رایانامه:

۳. استادیار گروه تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، شاهرود، ایران، رایانامه:

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۴/۱۴

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۵/۱۵

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۳/۰۶/۱۳

تاریخ انتشار:

۱۴۰۳/۰۶/۳۰

در صدر تشکیلات اداری شاهنشاهی ساسانی، وزیر بزرگ قرار داشت که بزرگ‌فرمدار خوانده می‌شد. صاحب این مقام، اغلب از بین اعضای خاندان‌های نژاده، اصیل و از سوی پادشاه برگزیده می‌شد و گاهی نیز در کسوت فرمانده کل سپاه، به تمشیت امور نظامی می‌پرداخت. در منابع، نخستین بار در عصر اردشیر یکم، سر دودمان شاهنشاهی ساسانی است که از آبرسام یا تنسر نامی، بدون آن که بزرگ‌فرمدار خوانده شود، در کسوت وزیر یاد شده است. در این راستا برخی از محققان، آبرسام را بزرگ‌فرمدار دانسته و ایجاد این مقام را به دوران اردشیر نخستین شاهنشاه ساسانی نسبت داده‌اند. این در حالی است که این باور مغایر با برخی گزارش‌های برجای مانده تاریخی و شواهد باستان‌شناختی است. از این رو، نه تنها ایجاد این مقام در سال‌های آغازین عصر ساسانی با تردیدهایی همراه است، بلکه محققان درباره لقب وزیر بزرگ در دوره اول عصر ساسانی نیز، متفق القول نبوده و عناوینی نظیر هزاربد، بیدخش و فرمدار را پیشنهاد داده‌اند. افزون بر این، با انجام اصلاحات اداری در دوره پادشاهی خسرو انوشیروان، تداوم این منصب در سال‌های پایانی عصر ساسانی نیز، با ابهام‌هایی مواجه است، به طوری که برخی از پژوهشگران نظیر بارتلد، بر این باورند که منصب بزرگ‌فرمدار در سال‌های پایانی عصر ساسانی منسوخ شده است. حال هدف نوشتار حاضر، پاسخ به این سؤال است که آیا در سال‌های نخستین و پایانی عصر ساسانی، منصبی با عنوان بزرگ‌فرمدار، در صدر تشکیلات اداری شاهنشاهی ساسانی وجود داشته است؟ یافته‌های این پژوهش که به روش تاریخی و با سود جستن از منابع کتابخانه‌ای و شواهد باستان‌شناختی انجام شده، نشان می‌دهد در سال‌های نخستین شاهنشاهی ساسانی، منصب بزرگ‌فرمدار متداول نبوده و منصب مذکور نخستین بار در سده پنجم میلادی و در عصر پادشاهی یزدگرد یکم، به جهت توسعه تشکیلات اداری و تمشیت بهتر امور ایجاد شده و تا پایان عصر ساسانی لقب رسمی وزیر بزرگ بوده است.

واژه‌های کلیدی: هزاربد، بیدخش، بزرگ‌فرمدار، ساسانیان

استناد: محمد کریمی، ابوالفضل، هروی، جواد، حسینی، میرزامحمد؛ (۱۴۰۳). تأملی بر سیر تحول منصب بزرگ‌فرمدار در عصر ساسانی: پژوهشهای علوم تاریخی، سال ۱۶، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی ۳۷- (۲۳۳-۲۵۱).
DOI: 10.22059/jhss.2024.378850.473726

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

۱. مقدمه

هنگامی که در سال ۲۲۴ میلادی، اردوان چهارم پادشاه اشکانی، در نبردی با هم‌اورد خود اردشیر، جان باخت، این به معنای پایان تقریباً پانصد سال فرمانروایی اشکانیان بر ایران بود. پس از آن، ساسانیان با تبعیت از اصل تمرکز سیاسی و دینی، ایران ملوک‌الطوایفی عهد اشکانیان را به صورت کشوری واحد و مقتدر درآوردند (مهرآفرین و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۵۲). در این راستا، دستگاه اداری و دیوانی که در زمان اردشیر، گستردگی چندانی نداشت و نوبنیاد بود (سلیمانخانی، ۱۳۸۸: ۶۰)، در دوره شاپوریکم، توسعه یافت و بر ابعاد آن افزوده شد (دریایی، ۱۳۹۴: الف ۲۵-۲۴). در صدر دستگاه اداری، وزیر بزرگ قرار داشت که «بزرگ‌فرمدار»^۱ نامیده می‌شد. در منابع، نخستین بار در عصر اردشیر اول، بنیان‌گذار شاهنشاهی ساسانی است که از «آبرسام»^۲ یا «تَنَسَر»^۳ نامی، بدون آن که بزرگ‌فرمدار خوانده شود، در کِسوت وزیر یاد شده است (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۵۸۲؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۶۹؛ مسکویه رازی، ۱/۱۳۶۹: ۱۱۴). برخی مسئولیت‌های آبرسام در دربار اردشیر، نظیر حفاظت از تختگاه و همچنین فرماندهی سپاهیان در غیبت پادشاه (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۵۸۳)، موجب شده تا برخی از پژوهشگران، از آبرسام با عنوان بزرگ‌فرمدار یاد کنند (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۱۷۲) و از این رو ایجاد منصب مذکور را به دوران اردشیر، نخستین شاهنشاه ساسانی نسبت دهند. این در حالی است که این باور مغایر با برخی گزارش‌های برجای مانده تاریخی و کتیبه‌های پادشاهان نخستین ساسانی است. برخلاف دوره آغازین، در سال‌های میانی به مدد منابع ارمنی، اسلامی و همچنین کتیبه «مهر نرسه»^۴ در فیروزآباد، اطلاعات بیشتری درباره القاب، عناوین و جایگاه وزیر بزرگ در دربار شاهنشاهی ساسانی در اختیار است. در این راستا، در سده پنجم میلادی، از مهر نرسه وزیر بهرام پنجم (۴۳۸-۴۲۰ م) و یزدگرد دوم (۴۵۷-۴۳۸ م) با القاب بزرگ‌فرمدار و هزارید یاد شده است (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۴-۶۲۳؛ یغیشه، ۱۴۰۱: ۹۷؛ غازارپارپتسی، ۱۳۹۸: ۱۲۸). اختیارات بزرگ‌فرمدار در دوره مذکور، چندان توسعه یافت که به عقیده برخی از مورخین، پس از پادشاه، دومین فرد قدرتمند شاهنشاهی ساسانی محسوب می‌شد (یغیشه، ۱۴۰۱: ۱۵۳). این در حالی است که در سده ششم میلادی و در عصر پادشاهی قباد و خسرو انوشیروان، به علت انجام اصلاحات اداری و نظامی و ایجاد مناصب جدید، از اختیارات بزرگ‌فرمدار تا حدی کاسته شد (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۸۳). کاهش اختیارات بزرگ‌فرمدار و همچنین عدم ذکر منصب مذکور در برخی از منابع تاریخی نظیر کارنامه اردشیر بابکان و نامه تنسر که از صاحب‌منصبان عالی‌رتبه شاهنشاهی ساسانی یاد کرده‌اند، موجب شده تا برخی از پژوهشگران، فرضیه منسوخ شدن منصب مذکور را در سال‌های پایانی عصر

1. Buzurg framādār

2. Abarsam

3. Tansar

4. Mihr Narseh

ساسانی مطرح کنند (Barthold 1912: 260). این در حالی است که برخی دیگر از محققان، بر این باورند، شواهدی وجود دارد که حاکی از تداوم منصب بزرگ‌فرمدار در دوره پایانی عصر ساسانی است (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۸۳). وجود چنین اختلاف نظرهایی، درباره سیر تحول منصب بزرگ‌فرمدار در بین محققان، ضرورت انجام پژوهشی در این زمینه را، خاطر نشان می‌سازد. از این رو هدف پژوهش حاضر، پاسخ به این سؤال است که آیا در سال‌های نخستین و پایانی عصر ساسانی، منصبی با عنوان بزرگ‌فرمدار، در صدر تشکیلات اداری شاهنشاهی ساسانی وجود داشته است؟ افزون بر این، در کنار پاسخ به این سؤال، از صاحب‌منصبانی یاد خواهد شد که در سده‌های میانی و پایانی عصر ساسانی، شاید به منصب بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشند. یافته‌های پژوهش حاضر که به لحاظ ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی و مبتنی بر اسناد کتابخانه‌ای و یافته‌های باستان‌شناختی است، نشان می‌دهد که در سال‌های آغازین شاهنشاهی ساسانی، منصب بزرگ‌فرمدار متداول نبوده و منصب مذکور نخستین بار در سده پنجم میلادی و در عصر پادشاهی یزدگرد اول، ایجاد شده و تا پایان عصر ساسانی، لقب رسمی وزیر بزرگ بوده است.

۲. پیشینه پژوهش

درباره پیشینه موضوع در پژوهش حاضر، ظاهراً پژوهش مستقلی با عنوان سیر تحول منصب بزرگ‌فرمدار در عصر ساسانی انجام نگرفته است. با این حال در پژوهش‌هایی که توسط سایر محققین در ارتباط با موضوع وزیر در عصر ساسانی صورت گرفته، اشارات ارزشمندی وجود دارد که در نوشتار حاضر از برخی از آن‌ها بهره گرفته شده است که در ذیل به برخی از مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود:

۱. علاء‌الدین آذری (۱۳۵۳)، در مقاله «پژوهشی درباره وزرای دوره ساسانی»، ضمن یاد کردن از وزیران عصر ساسانی از دوره اردشیریکم تا یزدگرد سوم، به رویدادهای مهم زمان ایشان پرداخته است. به عقیده مؤلف، ابرسام در عصر پادشاهی اردشیر اول، مهر نرسی در عصر بهرام پنجم و یزدگرد دوم و بزرگمهر در دوره خسرو انوشیروان دارای منصب بزرگ‌فرمدار بوده‌اند.

۲. احسان یارشاطر (1982)، در مقاله "Abarsam"، اگرچه به تاریخی بودن شخصیت ابرسام، باور دارد، اما در عین حال معتقد است که ابرسام نمی‌توانست وزیر بزرگ اردشیر باشد.

۳. جلال خالقی‌مطلق (1989)، در مقاله "Bozorgmehr-E Boktagān" به معرفی شخصیت بزرگمهر پرداخته و بر این باور است که، بزرگمهر وزیر، همان برزمهر است که به دستور هرمزد چهارم به قتل رسید.

۴. ماری لوئیز شامو (2000)، در مقاله (Framadār)، با استناد به کتیبه‌های دوره ساسانی و متون تاریخی، بر این باور است که، ابرسام در عصر اردشیر اول، خسرو یزدگرد در دوره یزدگرد اول،

مهر نرسی و سورنا در عهد بهرام پنجم، فرخ هرمز در عصر پادشاهی پوران، دارای منصب بزرگ‌فرمدار بوده‌اند.

۵. محمد سلیمان‌خان‌ی (۱۳۸۸)، در مقاله «وزارت در عهد ساسانیان» بر این باور است که در سال‌های نخستین عصر ساسانی، منصبی با عنوان بزرگ‌فرمدار متداول نبوده است و ایجاد منصب بزرگ‌فرمدار در سده پنجم میلادی حاصل تغییر و تحولات اداری در نتیجه، گسترش قلمرو ارضی، سیاسی و افزایش قدرت موبدان بوده است.

۶. تورج دریایی (۲۰۱۲)، در مقاله (Mihr Narseh)، به شخصیت مذهبی و کارهای عمرانی که توسط مهر نرسه انجام شده است، پرداخته و احتمال می‌دهد، مهر نرسه از طرف یزدگردیکم به منصب بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشد.

۷. سید رسول موسوی حاجی و سرور خراشادی (۱۳۹۳)، در مقاله «تأملی بر مقام وزرگ‌فرمدار و محدوده قدرت او در عصر ساسانی»، در ضمن بررسی تعامل میان عناوین بیدخش، هزارپت، بزرگ‌فرمدار و سپاهید، بر این باورند که در دوره آغازین عصر ساسانی، عنوان بیدخش و در دوره میانی عنوان هزارپد معادل منصب بزرگ‌فرمدار بوده است.

۳. صفات وزیر بزرگ یا بزرگ‌فرمدار عصر ساسانی

وزیر یا بزرگ‌فرمدار عصر ساسانی می‌بایست دارای شرایط و صفاتی باشد که شایستگی تصدی این منصب و مقام بزرگ را داشته باشد. در کُتبی که از مورخین اسلامی برجای مانده، به هنگام اشاره به نام وزرای آن عصر، اطلاعاتی نیز راجع به صفات و خصایص وزیران بزرگ شده است که با دقت و تفحص در آن‌ها می‌توان به شرایط و ملاک‌های انتخاب آن وزیران پی برد. در این راستا، بزرگ‌فرمدار باید جامع کمالات و فضایل نیک و دانشمند و پرهیزگار و آگاه به رموز کشورداری و سیاست باشد تا بتواند امور مملکت را زیر نظر شاه و مطابق سلیقه او اداره کند (سامی، ۱۳۸۸/۲: ۵۲). بزرگ‌فرمدار عملاً زمام قدرت را در کف خویش داشت و آن را تحت نظارت کمابیش مؤثر پادشاه به کار می‌برد. صاحب این مقام در غیبت شاه جانشین او می‌گردید. به امور سیاسی و تدبیر مَدَن می‌پرداخت، قراردادهای و معاهدات را امضاء می‌کرد و گاهی نیز در جنگ‌ها فرماندهی عالی قشون را به عهده می‌گرفت (گیرشمن، ۱۳۹۹: ۳۵۱). علاوه بر این می‌بایست از همه داناتر و در همه کارها برتر باشد و این که مرد نجیب، شریف، محتاط و دقیق و در علم و عمل فرزانه باشد و هرگاه شاهنشاه را لغزشی پیش آید او را به راه راست بازگرداند (نفیسی، ۱۳۸۸: ۲۵۹-۲۵۸). وی سرمشق وزیر اعظم دوره خلفای عباسی و حکومت‌های اسلامی بود و چون زیور مُلک و زبان و سلاح پادشاه و جلال و قدرتی بی‌نظیر داشت در بیشتر امور، همسنگ پادشاه شمرده می‌شد، جز این که حق تعیین جانشین خود را نداشت و کسی را که پادشاه به مقامی نصب کرده بود، بدون اجازه او نمی‌توانست عزل و جایگزین کند و البته انتصاب خود او هم بسته به میل

پادشاه بود(شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۴۹). در توصیف مقام ممتاز وزیر، از انوشیروان نقل است که می‌گفت: «پادشاهی به سپاه است و سپاه به مال و مال به خراج و خراج به آبادی و آبادی به عدل و عدالت به اصلاح عمل است و اصلاح عمل به درست‌کاری وزیران است» (مسعودی، ۱/۱۳۸۲: ۲۶۴). همچنین در جای دیگر از قول همین پادشاه آمده که فرمود: «وزیر مانند همباز ملکست و در پادشاهی و در مال و مملکت او محکم و متصرف و دست و زبان وزیر این سه تن باشد» (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۹۲). افزون بر این، در وصیتی از شاپور فرزند اردشیر که در فصلی از آن پسرش را مخاطب ساخته، آمده است: «وزیر تو باید کلامش نزد تو پذیرفته شود و مقامش پیش تو ارجمند باشد. موقعیت و اهمیت مقام و منزلت او نزد تو و میزان اعتمادش به تو به اندازه‌ای باشد که او را از خشوع یا تضرع و زاری و یا از تملُّق دیگری برای چیزی که در اختیار او است باز دارد. اعتماد او به تو تا آن‌جا باشد که بتواند به تو پند بدهد و کسی را که بخواهد تو را فریب دهد و از حق تو بکاهد از تو دور بسازد» (جهشیاری ۱۳۴۸: ۳۲). همچنین شاهنشاهان ایران گفته‌اند: «وزیر آن کسی است که کارگشای ماست و زبان ماست که با آن سخن می‌گوییم و سلاحی است که آماده نگاه می‌داریم تا در کشورهای دوردست بر سر دشمن بزنیم و ناچار چنین کسی می‌بایست از هر چیز آگاه باشد و همه علوم را بداند و حکایات و قصه‌های بسیار در ذهن داشته باشد تا هر وقت شاه هر چه از او می‌خواست، بگوید و او را سرگرم کند و دل او را به دست بیاورد و حتی در موقع لزوم پزشک و اخترشناس هم باشد» (نقیسی، ۱۳۸۸: ۲۲). از این رو پادشاهان ایران، بیش از سایر ملوک به وزیران خود حرمت می‌گذاشتند (کریستن‌سن، ۱۳۸۶: ۴۹).

۴. وزیر بزرگ در سال‌های نخستین عصر ساسانی، هزاربد، بیدخش یا فرمدار؟

یکی از مناصب ممتاز دربار ساسانی، وزیر بزرگ بود که بزرگ‌فرمدار خوانده می‌شد. این منصب معمولاً به افراد منسوب به خاندان پادشاه یا نمایندگان دودمان‌های بسیار مشهور اعطاء می‌شد (دیاکونف، ۱۳۸۴: ۳۲۳) و اگرچه این شغل بسیار مهم بود، اما به ارث نمی‌رسید(مهرآبادی، ۱۳۷۲: ۷۹). در عصر ساسانی، نخستین بار در عصر اردشیر بابکان است که از ابرسام یا تنسر نامی، در مقام وزیر یاد شده است (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۵۸۲؛ مسکویه رازی، ۱/۱۳۶۹: ۱۱۴). برخی برآنند که ابرسام همان تنسر موبد مشهور است که به فرمان سر دودمان سلسله ساسانی، مأموریت یافت که نسخه‌های پراکنده اوستا را گردآوری کند (آذری، ۱۳۵۳: ۱۲۸). این در حالی است که اولاً ریخت‌نوشته‌های این دو نام در خط پهلوی و همچنین در خط عربی و فارسی بسیار متفاوت است (نامه تنسر، ۱۳۹۶: ۵۶). ثانیاً در جایی از کتاب تاریخ طبری، از ابرسام با نام «هرجند» یاد شده است که این موضوع نادرستی این عقیده را نشان می‌دهد. گویند: «هنگامی که اردشیر آهنگ استخر کرد، ابرسام را در «اردشیرخُره» نهاد و وی مسئول شکست دادن پادشاه اهواز بود» (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۵۸۷-۵۸۳). از این سخن طبری فهمیده می‌شود که اردشیر، ابرسام نامی را از مشاوران بزرگ و فرمانده سپاهیان

و نایب‌السلطنه موقتی خود کرده بود و این مناصب با «آبرسام آردشیرفر»، در کتیبه شاپور در کعبه زرتشت ناسازگار نیست (شهبازی، ۱۳۸۹: ۲۴۹). نام آبرسام در کتیبه کعبه زرتشت شاپور اول در نسخه فارسی میانه سطر ۲۹ به صورت 'pwrš'n ZY'rtxštr firr و در نسخه اشکانی خط ۲۴ به صورت 'pwrš'm 'rtxštr-firy آمده است. وی نفر پانزدهم در لیست کسانی است که در زمان اردشیر زندگی می‌کردند. از این رو تاریخی بودن آبرسام تأیید می‌شود و معلوم است که آبرسام در دولت اردشیر دارای مقام والایی بوده است (Yarshater 1982: 67-68). در این راستا برخی، آبرسام را رئیس خواجگان و محافظ حرم دانسته‌اند (Tafazzoli 1990: 301-305). در مقابل برخی دیگر بر این باورند که آبرسام در دربار اردشیر بابکان، دارای مرتبه بزرگ‌فرمدار بوده است (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۱۷۲). این در حالی است که در کتیبه‌های پادشاهان نخستین عصر ساسانی، مستندترین منابع مربوط به این حکومت می‌باشند، از منصبی تحت عنوان بزرگ‌فرمدار نامی برده نشده است (سلیمانخانی، ۱۳۸۸: ۸۰). برخی نیز با استناد به کتیبه شاپور در کعبه زرتشت، معتقدند وی نمی‌توانست وزیر بزرگ اردشیر باشد، زیرا این پُست در عصر اردشیر و شاپور توسط «پاپک» نامی اشغال شده را می‌توان احتمال داد، او یکی از حامیان اولیه اردشیر و مشاور تأثیرگذار او بوده است (Yarshater 1982: 67-68). لازم به ذکر است، در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت، از این پاپک، با عنوان هزارید یاد شده است (سامی، ۱/۱۳۸۸: ۵۳-۵۲). علاوه بر یارشاطر، محققان دیگری نیز هستند که معتقدند، در سال‌های نخستین عصر ساسانی، هزارید لقب وزیر بزرگ بوده است (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۱۷۰). ظاهراً این اندیشه از آن‌جا نشأت گرفته، در بُرهه‌ای از تاریخ ساسانیان، از وزیر بزرگ با عنوان هزارید یاد شده است (یغیشه، ۱۴۰۱: ۹۷). اصطلاح هزارید از زمان هخامنشیان باقی مانده بود و به زبان پارسی باستان، «هزاره پتی»^۱ می‌گفتند (Gignoux 1991: 423-424). در دوره هخامنشی سپاه کامل ده هزار تن می‌شد، اما نخبه‌ترین همه رزمیان یک گروه هزار نفری بودند که سردارشان «هزار پتیش»^۲ خوانده می‌شد (شهبازی، ۱۳۸۹: ۳۷۳). هزار پتیش بعد از شاهنشاه شخص اول کشور و حائز مقام اول بود و یونانیان او را با عنوان «خیلیارخس»^۳ نام برده‌اند. وسعت عملیات و حدود اختیارات هزارپتیش مشخص نیست، اما همیشه در دربار حضور داشته و ضمناً فرماندهی کل هنگ نگهبانان شاهی، یا جاویدان‌های مشهور را داشته است (احتشام، ۲۵۳۵: ۴۳). ظاهراً «ویدرن»^۴ که مورخان یونانی نام او را «هیدارنس»^۵ ضبط کرده‌اند، در لشکرکشی خشیارشا به یونان فرمانده سپاهیان جاویدان و

1. Hazarapati
2. Hazārapatiš
3. Chiliarchus
4. vidarna
5. Hydārnēs

هزارپت بوده است (هرودوت، ۲/۱۳۸۹: ۷۹۱). فرمانده نگهبان، هرگز اجازه نداشت از پیرامون شاهنشاه دور شود. از این رو هنگامی که خشیارشا پس از شکست «سالامیس»^۱ (۴۸۰م) به آسیای صغیر بازمی‌گشت و نیروی زمینی او در «هلاس»^۲ باقی مانده بود، ویدرن از ترک کردن شهریار سرباز زد و همراه او یونان را ترک کرد و همه لشکر گارد را برای «مردونیه»^۳، فرمانده کل باقی گذاشت (هیتس، ۲/۱۳۸۷: ۳۲۵).

از عنوان هزارپد در فهرست درباریان اردشیر بابکان و شاپور یکم، در کتیبه سه زبانه شاپور اول در کعبه زرتشت و همچنین در کتیبه دو زبانه نرسه در «پایکولی»^۴، بلافاصله بعد از نام اعضای خاندان سلطنتی و مقام «بیدخش»^۵، نایب‌السلطنه یاد شده است (Shayegan 2003: 93-95) در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت از پایک نامی یاد شده است که در عصر اردشیریکم و همچنین در عهد شاپور اول، عنوان هزارپد را در اختیار داشته است (سامی، ۱/۱۳۸۸: ۵۳-۵۲). در اوایل عصر ساسانی، هزارپد احتمالاً مانند سلف هخامنشی خود فرمانده گروه نگهبانان و مسئول امنیت پادشاه بود (shayegan 2003: 93-95) و به عنوان افسر کنار شاه از قدرت سیاسی گسترده‌ای برخوردار بود (shahbazi 1986:489-499)، اما مسئولیت‌های هزارپد، شامل معرفی میهمانان به پادشاه و یا مدیریت امور مالی سلطنتی نبود (Gignoux 1991: 423-424). در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت، عنوان هزارپد بالاتر از عنوان «رُخش»^۶ سپاهبد دیده می‌شود، بنابراین مشخص است که منصب هزارپد بر مقام سپاهبدی، برتری داشته است. در واقع این منصب بالاترین درجه نظامی است که از نظر قدمت در اسناد تاریخی ساسانیان، یعنی کتیبه‌های قرن سوم میلادی دیده می‌شود (مهرآفرین و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۶۵). از آن‌جا که وظایف هزارپد متفاوت از وظایف فرمانده ارتش، اسپهبد بود ممکن است در دوران شاپور اول، هزارپد به طور موقت مسئولیت‌های اسپهبد را برعهده گرفته باشد، زیرا این مقام [اسپهبد] در لیست بزرگان شاپور اول، در جایی که به یک فرمانده سواره‌نظام اشاره شده است، دیده نمی‌شود (Shayegan 2003: 93-95). از طرفی در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت، پایک «هزار رفت»^۷ در جایگاهی بالاتر از «پیروز اسپد» (سردار سواران) دیده می‌شود (شهبازی، ۱۳۸۹: ۳۱۴)، بنابراین فرمانده سواران (اسپید) از لحاظ پایه، پس از هزارپد بود (لوکونین، ۱۳۶۵: ۱۰۷). سی سال پس از این در کتیبه شاه نرسی، از هزارپد دیگری [اردشیر] نام برده شده است که نرسی را در باز پس گرفتن تخت شاهی پشتیبانی

1. Salamis
2. Hellas
3. Mardonius
4. Paikuli
5. Bidaxš
6. Raxš
7. hazaruft

کرده بود (گیزلن، ۱۳۸۴: ۴۰). ظاهراً از این زمان اهمیت عنوان هزارید فزونی گرفت و این فرض که در رأس سپاه ساسانی آن زمان هزارید قرار داشت (لوکونین، ۱۳۶۵: ۱۰۷-۱۰۶) به استناد یک گزارش تاریخی نیز تأیید می‌شود. تاریخ ارمنیان روایت می‌کند، در سده چهارم میلادی و در عصر پادشاهی شاپور دوم به هنگام یورش به ارمنستان، فرمانده سپاه ساسانی مرتبه «هزاروخت»^۱ داشته است (پاوستوس‌بوزند، ۱۳۹۷: ۱۹۷-۱۸۸). با توجه به شواهد کتیبه شاپور در کعبه زرتشت و همچنین روایت «پاوستوس‌بوزند»^۲ مورخ ارمنی در سده پنجم میلادی، پیداست در سده‌های نخستین عصر ساسانی، هزارید صاحب‌منصبی نظامی بوده تا اداری، بنابراین حوزه مسئولیت هزارید را نمی‌توان در قالب وزیر بزرگ تعریف کرد. از این رو، در سال‌های آغازین عصر ساسانی، هزارید نمی‌توانست لقب وزیر بزرگ باشد.

از دیگر عناوینی که از سوی برخی از محققان، به عنوان لقب وزیر بزرگ در سال‌های نخستین عصر ساسانی مطرح شده، واژه بیدخش است. بیدخش که احتمالاً همیشه از خاندان سلطنتی بوده، واژه‌ای است که از لحاظ ریشه‌شناسی آن را شاه دوم و بنابراین نایب‌السلطنه یا وزیر بزرگ ترجمه کرده‌اند (ویسهوفر، ۱۳۸۶: ۲۳۴). در این راستا، برخی دیگر، بیدخش را در اوایل دوره ساسانی مانند دستیار یا معاون شاه دانسته‌اند، زیرا این لقب در گرجستان به صورت «پی-تیاخشی»^۳ به کار رفته و به مفهوم پایگاهی است که پس از شاه از همه بالاتر و مهم‌تر بوده است، اما در دربار ساسانیان شاید از بلندی این پایگاه اندکی کاسته شده باشد (فرای، ۱۳۶۸: ۳۳۸). کهن‌ترین شاهد مکتوب که این واژه در آن به کار رفته در متن پهلوی، یادگارزیران است (غفوری، ۱۳۹۴: ۱۷۱). در این متن از «جاماسب»^۴ وزیر مشهور «گشتاسب»^۵ پادشاه کیانی، با لقب بیدخش یاد شده است (یادگارزیران، ۱۳۹۲: ۲۲). برخی پژوهشگران بر اساس همین متن، معنی این واژه را وزیر بزرگ دانسته و بر این باورند که بیدخش در اصل عنوانی اشکانی بوده که توسط شاهان ساسانی در قرن سوم میلادی اقتباس شده، اما بعداً با بزرگ‌فرمدار جایگزین شده است (Nyberg 1974: 47). افزون بر این ردّ بسیار مهمی از واژه بیدخش را در اثر «هسوخیوس-اسکندرانی»^۶ می‌توان یافت. او در اواخر قرن پنجم یا اوایل قرن ششم میلادی فرهنگ واژه‌های یونانی را در بیزانس تألیف کرد. در این اثر واژه بیدخش در میان واژه‌ها به چشم می‌خورد و هسوخیوس، نه تنها آن را در اثر خود آورده، بلکه مهم‌تر از آن معنای آن (نفر دوم پس از شاه) را افزوده است (غفوری، ۱۳۹۴: ۱۷۲-۱۷۱).

1. hazarwuxt.
2. Pawstus Buzand
3. pitiaxši
4. Jamasb
5. Goshtasp
6. Hesochius

درباره مقام بیدخش، شواهد مهمی در کتیبه‌های اوایل عصر ساسانی به دست است که نشان از بلندپایگی این مقام دارند. نخست در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت که در آن از درباریان اردشیر بابکان، از فردی به نام اردشیر در مقام بیدخش نام برده شده است. سپس در همین کتیبه از فردی به نام شاپور بیدخش در فهرست درباریان شاپور بزرگ یاد شده است (غفوری، ۱۳۹۴: ۱۷۲). شاپور، بیدخش شاپور اول همان بلندپایه‌ای است که در نگاره داراب، قیصر «والرین»^۱ و ارباب جنگی دو اسبه او را پیروزمندانه به حضور شاهنشاه خود می‌برد (هیئتس، ۱۳۸۶: ۲۱۰). در زمان بهرام دوم، بابک نوه بیدخش اردشیر، بیدخش بوده است. نام او در کتیبه پایکولی آمده است. ظاهراً او بیدخش گرجستان بوده و همچون نایب‌السلطنه یا نماینده مقیم شاه در منطقه، نظارت بر منافع ایران و بر عملکرد حکمرانان محلی از وظایف او بوده است (غفوری، ۱۳۹۴: ۱۷۲). از عنوان بیدخش همچنین در سده چهارم میلادی در تحت اختیار «ویطاکس»^۲ (سرکرده سوار)، ساتراپ و امراء نام برده شده است (امیانوس‌مارسلین، ۱۳۱۰: ۲۶). علاوه بر این در منابع ارمنی، از بیدخش به عنوان فرماندار نواحی مرزی یاد شده است و ظاهراً چهار بیدخش وجود داشته که در دربار پادشاهان ارمنی، دارای مقام بلند پایه لشکری بوده‌اند. از آن‌ها یکی مرزدار منطقه نورشیراکان، دومی مرزدار آسورستان، سومی [مرزدار] «آرواستان»^۳ و چهارمی [مرزدار] منطقه‌ی ماسکوت‌ها بوده است (آگاتانگوس، ۱۳۹۷: ۱۶۸). با توجه به آن که عنوان وزیر بزرگ، ویژه بالاترین مقام اداری است و تنها در مواردی استثنایی می‌توانست در کاری نظامی دخالت کند و در روزگار ساسانیان نخستین، عنوان فرماندار را داشت، بنابراین وزیر بزرگ کاملاً متفاوت از بیدخش است (هیئتس، ۱۳۸۶: ۲۰۷-۲۰۶)، از این رو در سال‌های آغازین عصر ساسانی، بیدخش نمی‌توانست لقب وزیر بزرگ باشد.

در عصر شاپور اول، قلمرو ساسانیان به سمت شرق و غرب گسترش یافت (گیرشمن، ۱۳۹۹: ۳۳۳-۳۳۲). از این رو بر ابعاد دستگاه اداری و دربار افزوده شد، زیرا اگر بنا بود شاهنشاهی متمرکز خوب اداره شود، افزون بر شاه به مقامات رسمی دیگری نیز، نیاز داشت (دریایی، ۱۳۹۴: الف ۲۵-۲۴). از جمله این مقامات «فرمذار»^۴ بود که آن را فرماندار بزرگ معنا کرده‌اند (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: پاورقی ۱۷۱). عنوان فرمذار در کتیبه‌های فارسی باستان، در عناوین سلطنتی به صورت «فراماتار»^۵ ظاهر شده است (Chaumont 2000: 125-126). چنان‌که در کتیبه‌های داریوش اول در نقش رستم و شوش از این عنوان یاد شده است (کنت، ۱۳۸۵: ۱۴۲-۱۴۱-۱۳۷) و آن را به سرور و فرمانروا

1. Valerian
2. vitaxa
3. Arvastan
4. Framadher
5. Framātar

ترجمه کرده‌اند و همیشه با آن صفت «پرو»^۱ به معنی بسیاری می‌آید. ریشه‌شناسی آن مرکب از پیشوند «فر»^۲ و ریشه فعلی «ما»^۳ دستور دادن و پسوند «تر»^۴ است. از این رو هخامنشیان خود را به عنوان «فرمان دهندگان به بسیاری» توصیف کرده‌اند (نصراله‌زاده، ۱۳۸۴: ۲۰۵-۲۰۶). این اصطلاح، به صورت «پرمتر»^۵ به دوره اشکانی رسیده است و بر روی سفال‌نبشته‌های قوش‌تپه خوانده شده و احتمالاً به مقامی که مدیر تدارکات عمومی بوده، اطلاق شده است (Chaumont 2000: 125-126) افزون بر کتیبه‌های پادشاهان هخامنشی، سکه‌هایی از ایالت فارس به دست آمده که مربوط به دوره پیش از ساسانیان (سلوکیان و اشکانیان) است. از این سکه‌ها معلوم می‌شود که در این دوره دراز، در سرزمین فارس پادشاهان یا حکمرانان مستقلی فرمانروایی کرده‌اند. برخی از دانشمندان عنوان روی سکه‌ها را «فرترکا»^۶ و برخی «فرته‌دار»^۷ خوانده‌اند (نقیسی، ۱۳۸۸: ۲۵۷-۲۵۸). در دوره هخامنشیان، «فرترکا»^۸، عنوان رئیس اداری ناحیه یا استانی در مصر بود که مستقیماً تحت فرمان «ساتراپ»^۹ «ممفیس»^{۱۰} بود. در دوره سلوکی و اشکانی، سلسله‌های فارس فارس در قرن دوم (ق.م) این عنوان (فرترکا و فرته‌دار) را روی سکه‌های خود استفاده می‌کردند و به طور نمادین بر پیوندهای نزدیک خود با پادشاهان هخامنشی تأکید کرده‌اند؛ اما ادعای قدرت در خارج از مرزهای پارس نداشتند. آن‌ها با تاج عمودی به تصویر کشیده نشده بودند و خود را شاهان بزرگ نمی‌نامیدند (Wiesehofer 2000: 195). می‌توان حدس زد که کلمه فرته‌دار همان لفظی باشد که در فارسی تا زمان ساسانیان باقی مانده و در این دوره فرمدار شده است و شاید همواره در ایالت فارس این کلمه درباره کسی گفته می‌شده که پس از پادشاه بر دیگران برتری داشته است (نقیسی، ۱۳۸۸: ۲۵۸). در روزگار اردشیریکم از عنوان فرمدار سخنی در میان نبود (لوکونین، ۱۳۶۵: ۱۰۶) ولی در فهرست درباریان شاهپور اول، این نام در رتبه هفدهم قرار گرفته است و مقام او پس از مقامات عالی‌بند، هزاررفت و اسپد و خاندان بزرگ سورن و قارن آمده است (نصراله‌زاده، ۱۳۸۴: ۲۰۵). در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت به هنگام نام بردن از افرادی که در عصر شاپور اول بوده‌اند، از «وهنام» نامی با لقب فرمدار یاد شده است (شهبازی، ۱۳۸۹: ۳۱۴). کهن‌ترین شواهد این لقب در زمان ساسانیان، مربوط به سال سوم سلطنت شاپور

1. paru

2. far

3. mā

4. tar

5. prmr

6. Frataraka

7. Fratadāra

8. Frataraka

9. Satrap

10. Memphis

اول، در کتیبه‌ای کوتاه در «برمدلک» نزدیک شیراز است. در این کتیبه از دو شخص بزرگ (عالی‌مقام) یاد می‌کند که دومین آن‌ها فرمذار وهنام است و احتمالاً «وهنام» مذکور در کتیبه [برمدلک]، با وهنام در کتیبه کعبه زرتشت یکی هستند (Chaumont 2000: 125-126). در نوشته یونانی کتیبه شاپور در کعبه زرتشت عنوان فرمذار، اپی‌تروپ (رئیس کارهای اقتصادی)^۱ ترجمه شده است و چنین بر می‌آید که تا روزگار شاهنشاهی ساسانیان، فرمذار مسئول متصرفه‌های شخصی شاهنشاه بوده است، ولی از آن پس با افزونی متصرفه‌های شاهی، فرمذار ریاست کارهای اقتصادی شاهنشاهی را در دست گرفت و در واقع نخست‌وزیر بود. از این رو، فرمذار گروهی از دبیران و نیز گروهی از حسابداران^۲ را در اختیار داشت (لوکونین، ۱۳۶۵: ۱۰۶). جدا از وظایف اداری این مقام، فرمذار در مراسم و سلسله مراتب روحانیت زرتشتی نیز، جایگاه مهمی داشته است (West 1882: 152-276/2) ولی مراد از آن معلوم نیست (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: پاورقی ۱۷۱). با توجه به آن‌که در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت، عنوان فرمذار، پیش از عنوان شهرب یاد شده است (دریایی، ۱۳۹۴: الف ۱۳)، این مطلب حاکی از اهمیت مقام فرمذار در دربار شاپور اول است. در این دوران و بعد از آن با رشد دستگاه اداری و دیوان‌سالاری، بر اختیارات فرمذار افزوده شد. فرمذار تا پایان سده سوم و آغاز سده چهارم میلادی، قدرتی در حدود وزیر دربار داشت (سلیمانخانی، ۱۳۸۸: ۶۲-۷۰). نشانه‌های افزایش قدرت فرمذار، از کتیبه نرسی در پایکولی به خوبی پیداست. در کتیبه شاهنشاه نرسی (۳۰۲-۲۹۳ م) در پایکولی، از وهنام فرمذار به عنوان بزرگ‌ترین مخالف نرسی یاد شده است (لوکونین، ۱۳۶۵: ۱۷۷) زیرا وی به همراهی یک دسته از درباریان توانسته بود بهرام سگانشاه، پسر جوان بهرام دوم را بر تخت نشاند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۳۵۵). افزون بر این، در سده چهارم میلادی و در نتیجه فتوحات شاپور دوم، مناطقی از بین‌النهرین و سوریه در غرب (دریایی، ۱۳۹۴: الف ۳۴) سرزمین کوشانیان در شرق (گیرشمن، ۱۳۹۹: ۳۳۵) و در شمال ممالک قفقاز مثل ایبری (گرجستان)^۳، آلبانی و ارمنستان به تصرف ساسانیان درآمد (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۳۳۳). از این رو ممکن است، در سده چهارم میلادی قدرت فرمذار، بیش از پیش توسعه یافته باشد. با این حال، این مطلب حاکی از آن نیست که فرمذار عنوان مترادف بزرگ‌فرمذار بوده است، زیرا جایگاه فرمذار در کتیبه شاپور در کعبه زرتشت، بیانگر چنین چیزی نیست.

۵. بزرگ‌فرمذار در سال‌های میانی عصر ساسانی

در سده پنجم میلادی، سازمان دیوان‌سالاری شاهنشاهی ساسانی به دستگاهی کاملاً گسترده تبدیل گردید (فرای، ۱۳۸۰: ۳-۲۴۷). دستگاه دیوان‌سالاری تحت کنترل روحانیون بود و به چنان

1. Epitrop

2. hmrkr

3. Iberia

سطحی از پیچیدگی و پیشرفت رسیده بود که مرگ شاه نمی‌توانست باعث سقوط کشور شود (دریایی، ۱۳۹۴: الف ۴۱). در اخبار الطوال به هنگام شرح مخالفت بزرگان ایران با جانشینی پسران یزدگرد اول، از مقاماتی نظیر سپهبد، فادوسفان،^(۳) دبیر لشکر، دبیر خراج و دبیر صدقات یاد شده است (دینوری، ۱۳۷۱: ۸۳) که حاکی از توسعه دستگاه اداری ساسانیان در سده پنجم میلادی است. افزون بر این، در این دوره، قدرت روحانیون زرتشتی به پشتیبانی تشکیلات دیوانی ملوک الطوایفی چندان افزایش یافت که پادشاه دیگر جانشین خود را منصوب نمی‌کرد (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۳۶۰-۳۵۶). بلکه بر طبق نامه تنسر، انتخاب پادشاه مخصوص عالی‌ترین نمایندگان طبقات روحانی و جنگیان و دبیران و در صورت اختلاف میان آنان، منحصر به موبدان بود (نامه تنسر، ۱۳۹۶: ۱۱۳). علاوه بر این پس از انتخاب پادشاه، وظیفه پرافتخار تاج‌گذاری نیز بر عهده موبدان موبد بود و این مطلب به اندازه کفایت موقع روحانیان زرتشتی و رئیس آنان را در آن عهد واضح می‌کند (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۳۶۱). افزون بر مقام‌هایی که در گزارش دینوری به آن‌ها اشاره شده است، در این دوره برای نخستین بار در برخی منابع، از منصبی تحت عنوان «بزرگ‌فرمدار» یا «وزورک‌هراماتار»^۱ یاد شده است (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۴-۶۲۳؛ یغیشه، ۱۴۰۱: ۹۲). بزرگ‌فرمدار برای مدت طولانی بالاترین مقام دولت ساسانی بود که مقامش بی‌شباهت به مقام بعدی وزیر اعظم در دوره اسلامی نبود (Chaumont 2000: 125-126). در آثار به‌جا مانده از مورخین دوره اسلامی، «بزرگ‌فرمدار را «وزیر وزیران و سرسرن» (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۶) یا «کسی که عهده‌دار کارهاست» (یعقوبی، ۱/۱۳۶۲: ۲۱۹) و نیز «بزرگ‌تر مأمور» معنا کرده‌اند (مسعودی، ۱۳۴۹: ۹۷). برخی نیز بزرگ‌فرمدار را به معنی کسی که از همه پیش‌تر و جلوتر می‌آید و به عبارت دیگر کسی که به عنوان بزرگ‌ترین شخص پیش از همه به شاه نزدیک است، دانسته‌اند (نولدکه، ۱۳۵۸: ۶۰). در این راستا، در اسنادی که اطلاعاتی از دوره ساسانی در آن‌ها به جا مانده، گاهی موبدان موبد را پیش از بزرگ‌فرمدار و گاهی پس از آن نام برده‌اند (مسعودی، ۱۳۴۹: ۹۷؛ مسعودی، ۱/۱۳۸۲: ۲۴۰) و این می‌رساند که در برخی از دربارها، بزرگ‌فرمدار حتی بر موبدان موبد هم مقدم بوده است.

علاوه بر عنوان بزرگ‌فرمدار، در جایی از کتاب تاریخ واردان، از عنوان «دراندرزبد»^۲، پس از موبدان موبد و پیش از هزاربد یاد شده است (یغیشه، ۱۴۰۱: ۱۲۷). به عقیده برخی از محققان، دراندرزبد عنوان دیگر بزرگ‌فرمدار بوده است (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۷۵). این در حالی است که پاره‌ای دیگر از محققان نیز معتقدند که دراندرزبد عنوان مقام خاصی نبوده، بلکه لقبی افتخاری بوده است که ممکن است به اشخاص مختلف و به صاحبان مناصب و از آن جمله به بزرگ‌فرمداران هم داده باشند (نفیسی، ۱۳۸۸: ۲۸۰-۲۷۹). در این راستا، در کتیبه شاپور [در کعبه

1. Vzurg hramatar
2. Dar Andarzbadh

زرتشت] از «یزدبد» به عنوان مشاور و رایزن ملکه‌ها نام برده شده است (ویسهوفر، ۱۳۸۶: ۲۳۳). همچنین از شمار فراوان مَهرها که باقی مانده و نیز از اشارات منابع مختلف می‌توان مسلم دانست که در نواحی و ولایات، سلسله مراتبی از اندرزبدان وجود داشته است (فرای، ۱۳۸۰: ۳-۲۴۷). چنان‌که در کتیبه «شاپورسگان‌شاه»^(۳) از بهرام نامی، فرزند «نهورمزد» یاد شده که اندرزبد سگستان بوده است (لوکونین، ۱۳۶۵: ۲۰۸). علاوه بر این در عصر شاپور دوم، از فرماندهان سپاه با القاب سگستان‌اندزراپت و اندرزاپت‌مغان یاد شده است (پاوستوس‌بوزند، ۱۳۹۷: ۲۰۶-۲۰۵). از این رو به نظر نمی‌رسد، در اندرزبد صرفاً عنوان دیگر بزرگ‌فرمدار باشد. اگرچه بنا به سنت منصب یا مقام بزرگ‌فرمدار را به مهر نرسی بزرگ‌فرمدار عصر یزدگرد اول، بهرام پنجم و یزدگرد دوم نسبت می‌دهند، اما این نظریه سنتی صحیح به نظر نمی‌رسد. چراکه ما نخستین بار در عصر یزدگرد اول، با این لقب برخورد می‌کنیم (سلیمانخانی، ۱۳۸۸: ۷۰). در این راستا، در کتاب شورای کلیسای نسطوری، بخش مربوط به شورای ۴۱۰، نخستین بار از «خسرو یزدگرد» با لقب بزرگ‌فرمدار، فرمانده بزرگ یا وزیر اعظم یاد شده است (فرای، ۱۳۸۲: ۵۰۹). خسرو یزدگرد که لقب او در رونویسی سُرّیانی به نام «هرمدارا»^۱ آمده است، توسط یزدگرد اول همراه با «مهر شاپور ارگبد»^۲ به عنوان مقامات عالی‌رتبه به نمایندگی از او در شورای اسقفان که به ابتکار یزدگرد در سلوکیه در سال ۴۱۰ م. تشکیل شده بود، فرستاده شده‌اند (chaumont 2000: 125-126). از دیگر شخصیت‌های درباری که ممکن است در عصر پادشاهی یزدگردیکم، به منصب بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشد، می‌توان از مهر نرسی یاد کرد. گویند: «یزدگرد در آغاز کار نرسی را که خردمند روزگار و در ادب و فضل سرآمد کسان بود و او را مهر نرسی و مهر نرسه می‌گفتند و هزار بنده لقب داشت، وزارت داد» (طبری، ۱۳۶۸: ۶۰۸). گویا این هزار بنده شکل تحریف‌شده هزاربند یا فرمانده هزار تن است. مهر نرسه از خاندان سورنا بود و منصب هزار بدی در گستره پادشاهی ساسانی از آن خاندان سورن بود (پور شریعتی، ۱۳۹۸: ۱۰۶-۱۰۹). هنگامی که مسیحیان به آتشکده‌های زرتشتی بی‌حرمتی کردند، آزار و اذیت مسیحیان در شاهنشاهی ساسانی گسترش یافت و این رویدادها ممکن است با انتصاب مهر نرسه همزمان باشد (دریایی، ۱۳۹۴: ب ۱۱۰). با توجه به آن‌که مهر نرسی لقب هزار بنده داشته و نسبش به خانواده سپندیاد، یکی از هفت خاندان ممتاز اشکانی می‌رسید (سامی، ۱/۱۳۸۸: ۷۱)، از این رو ممکن است توسط یزدگردیکم به مقام بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشد (دریایی، ۱۳۹۴: ب ۱۱۰).

با به سلطنت رسیدن بهرام پنجم، مهر نرسی با عنوان بزرگ‌فرمدار در رأس دربار شاهنشاهی ساسانی قرار گرفت. گویند: «وقتی بهرام گور [بهرام پنجم]، از پیکار خاقان تُرک به تیسفون

1. Harmadārābba
2. Mehr-Šāpūr Argbed

بازگشت، مهر نرسی پسر برازه را وزارت داد و به صف خاصان خویش آورد و بزرگ‌فرمدار کرد» (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۳-۶۲۴). عنوان بزرگ‌فرمدار همچنین در کتیبه‌ای مختصر بر یک پُل که مهر نرسی در قرن پنجم، آن را برای آمرزش روان خویش و به خرج خویش ساخته، خودنمایی می‌کند (شهبازی، ۱۳۸۹: ۴۲۹). دیری نیابید که بین ایران و روم شرقی جنگ درگرفت و این ثمره و نتیجه خط مشی سیاسی اشراف به رهبری و هدایت مهر نرسی بود. عجیب در اینجاست که مهر نرسی شخصاً فرماندهی این لشکرکشی را بر عهده داشت (دیاکونف، ۱۳۸۴: ۳۰۵). گویند: «بهرام، مهر نرسی پسر برازه را با چهل هزار سپاه سوی روم فرستاد؛ تا درباره باج و دیگر چیزها که کسی جز مهر نرسی کفایت آن را نداشت، سخن گوید. مهر نرسی به قسطنطنیه درآمد و بزرگ روم با وی صلح کرد» (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۵). از اینجا پیداست که مهر نرسی، در این زمان اقتدار کشوری و لشکری را توأمان با هم در اختیار داشته است.

از دیگر بزرگانی که شاید در عصر پادشاهی بهرام پنجم، به مرتبه بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشد، «سورن پهلوهزارید» است. در تاریخ ارمنیان درباره وی آمده است: «در سده پنجم میلادی هنگامی که ناخارهای^۱ [اشراف] ارمنی به حضور ورام [بهرام پنجم] پادشاه پارسیان رفتند تا از «آرتاشس»^۲ پادشاه ارمنیان شکوه کنند، نخست سبب دلگیری خود را به سورن و دیگر بزرگان پارسی باز گفتند، زیرا سورن پهلوهزارید در آن زمان هزارید دربار بود و از طریق او و دیگر بزرگان دربار سخنان خود را به بهرام پادشاه پارسیان رساندند» (غازارپارتسی، ۱۳۹۸: ۱۰۴). با توجه به آن که سورن پهلوهزارید، عضو یکی از هفت خانواده بزرگ و دارای لقب هزارید بود، بنابراین او می‌توانست یک فرمدار بزرگ باشد و شاید جانشین مهر نرسه در این سمت در زمان بهرام پنجم باشد (Chaumont 2000: 125-126).

با به سلطنت رسیدن یزدگرد دوم (۴۵۷-۴۳۸ م)، مهر نرسی بار دیگر به عنوان وزیر برگزیده شد (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۷). این شخصیت بزرگ تاریخ ساسانی، نامه مهم مستدل و مفصلی در مورد دین عیسوی به نجبا و بزرگان و روحانیون ارمنستان نوشته که نیم قرن پس از او «لازارپاری»^۳ عین آن اعلامیه را ضبط کرده است (غازارپارتسی، ۱۳۹۸: ۱۳۶-۱۳۵). در این نامه، مهر نرسه عنوان «وزورک‌هراماتار ایران و انیران» به خود داده است، حال آن‌که ارامنه در نامه‌ای که به مهر نرسه صدراعظم یزدگرد دوم نوشته‌اند، او را «هازاراپت ایران و انیران گفته‌اند» (نیگشه، ۱۴۰۱: ۹۷-۹۲). در تاریخ ارمنیان درباره مهر نرسه آمده است: «هازکرت [یزدگرد دوم] را هازاراپتی بدانید و دژاندیش بود به نام میهن‌نرسه که از دیرباز در اندیشه سرنگونی و نابودی روان‌های سُست و گسترش بی‌دینی بود» (غازارپارتسی، ۱۳۹۸: ۱۲۸). افزون بر این، راهب و مورخ ارمنی که بر قیام

1. Naxarar

2. Artashes

3. Lazar Parpetsi

ارامنه در برابر ساسانیان در سال ۴۵۱ م. شرحی نوشته است، قدرت مهر نرسه را به بهترین شکل تبیین کرده است: «او شاهزاده و فرمانده کل^۱ شاهنشاهی ایران بود. هیچ کس نمی‌توانست از چنگ او بگریزد. جدا از مهتران و کهتران، حتی شخص پادشاه نیز از فرمانش اطاعت می‌کرد» (یغیشه، ۱۴۰۱: ۱۵۳). در زمان پادشاهی یزدگرد دوم، تعقیب و آزار مجدد مسیحیان به خصوص در ارمنستان بالا گرفت. یزدگرد در ارمنستان کوشید توسط وزیر اول خود مهر نرسه، مذهب زرتشت را به عنوان مذهب رسمی و دولتی رواج دهد (شییمان، ۱۳۹۰: ۴۸). به این منظور مهر نرسی وزیر یزدگرد، در نامه‌ای خطاب به بزرگان ارمنستان از آنها خواست دین خود را کنار بگذارند و به دین زرتشت درآیند (یغیشه، ۱۴۰۱: ۹۶-۹۲). این فرمان باعث شورش بعضی از طوایف ارمنی شد که به مسیحیت گرویده بودند. سرانجام در نبرد «آوارایر»^۲ در ۴۵۱ م. نیروهای ارمنی به فرماندهی «وردان»^۳ از خاندان مامیکونیان نابود شدند و بسیاری نیز به داخل ایران تبعید گشتند (دریایی، ۱۳۹۴: الف ۳۹).

از شخصیت‌های دیگری که در نیمه دوم سده پنجم میلادی، ممکن است به مقام بزرگ فرمانداری منصوب شده باشد، «سوخرا» از خاندان کارن بود که در منابع، با نام‌های سوفرای (فردوسی، ۷/۱۳۸۶: ۳۳-۱۹؛ بلعمی، ۱/۱۳۷۴: ۶۶۵؛ ثعالبی، ۱/۱۳۶۸: ۳۷۸)، شوخر (دینوری، ۱۳۷۱: ۸۷-۸۸) و سوخرا (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۳) یاد شده است. طبری نسب نامه سوخرا را تا نوذر و منوچهر به دست داده (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۲۳) که حاکی از ارزش و اعتبار خاندان سوخراست که خود شاخه‌ای از دودمان کارن (قارن) یکی از بزرگ‌ترین خاندان‌های اشکانی بود (غفوری، ۱۳۹۴: ۱۸۴). در دوران سلطنت کوتاه بلاش (۴۸۸-۴۸۴ م)، چون کشور ناتوان بود؛ شاه روابط صلح جویانه‌ای با ارمنستان و هیاطله داشت و به گروه دوم خراج می‌پرداخت. از این رو، اشراف و روحانیون او را برکنار کرده و قباد پسر پیروز را بر تخت سلطنت نشانند (دریایی، ۱۳۹۴: الف ۴۱). به گواهی تاریخ، «چون کار پادشاهی بر او [قباد] قرار گرفت، سوخرا را از خاصان خویش کرد و کارها را بدو سپرد» (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۳۹) و این بدان علت بود که قباد جوان بود و از شاهی بهره‌ای اندک داشت. از این رو سوفرا کشور را اداره می‌کرد. موبد و وزیر در فرمان او بودند و امر و نهی همه با آن پهلوان بود (فردوسی، ۷/۱۳۸۶: ۵۳). علاوه بر طبری و فردوسی، در گزارش دیگری از یک مورخ بیزانسی در سده ششم میلادی، آمده است: «قباد بلافاصله پس از آن که به تخت نشست، سوخرا را به منصب «ادراستاران سالاری»^۴، یعنی کسی که فرمانش به تمام سازمان‌ها و مقامات کشوری و لشکری نافذ است، مفتخر گردانید (پروکوپیوس، ۱۳۹۱: ۳۵). اگر صورت پهلوی این عنوان را

1.Hramanatar

2.Avarayr

3.Vardan

4.Adrastadāran Salānēs

«ارتشتاران سالار» بدانیم (ویسهوفر، ۱۳۸۶: ۲۴۳)، مشخص می‌شود که سوخرا، افزون بر ریاست امور کشوری، فرماندهی کل سپاهیان ساسانی را نیز برعهده داشته، زیرا به شهادت تاریخ، «قباد سپهسالاری و کارهای لشکری را نیز به سوفرای سپرده بود» (ثعالی، ۱/۱۳۶۸: ۳۷۸). گویند: «تسلط سوخرا در امور کشور، باعث شد مردم قباد را سبک شمرده و نسبت به وی بی‌اعتنایی کنند. از این رو، قباد پس از پنج سال تحمل و بردباری، به ستوه آمد و به «شاپور رازی» که از فرزندان مهران بزرگ و کارگزار قباد در بابل و خُطرنیه (نام ناحیه‌ای از بابل عراق) بود، نامه نوشت تا با سپاهیان خود به دربار بیاید و چون آمد، راز خود را با او در میان گذاشت و پس از چندی به فرمان قباد، سوخرا را به قتل رساند» (دینوری، ۱۳۷۱: ۹۳؛ طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۳۹؛ بلعمی، ۱/۱۳۷۴: ۶۷۵-۶۷۴). با توجه به آن که سوخرا از اعضای خاندان سوخراییان، یکی از شاخه‌های دودمان کارن بود و در آن زمان در صدر امور کشوری و لشکری قرار داشت، ممکن است از سوی قباد به مقام بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشد. پس از قتل سوخرا، موبد موبدان و بزرگان قوم با همراهی یکدیگر، قباد را از سلطنت خلع و در زندان محبوس کردند و برادرش جاماسب را به سلطنت نشانند (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۴۰-۶۳۹)، اما قباد دیر زمانی در زندان نماند (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۴۶۶) و ظاهراً با مساعدت «زرمهر»^۱ پسر سوخرا، از زندان گریخته و به نزد هیاطله رفت. پس از آن قباد با لشکریانی که هیتالیان در اختیارش قرار دادند به سوی ایران رهسپار شد (فردوسی، ۷/۱۳۸۶: ۶۷-۶۶-۶۳) و در سال ۴۹۸ یا ۴۹۹ میلادی، بی‌جنگ دوباره بر تخت سلطنت نشست (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۴۶۸-۴۶۷). گویند: «قباد پس از روی کار آمدن، برزهمهر فرزند سوخرا را به وزارت گماشت و او را به بهترین پادشاه‌ها سرافراز کرد (ثعالی، ۱/۱۳۶۸: ۳۸۴). با توجه به آن که در منابع تاریخی از فرزند سوخرا با نام زرمهر یاد شده (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۶۴۰؛ بلعمی، ۱/۱۳۷۴: ۶۷۲؛ فردوسی، ۷/۱۳۸۶: ۶۲)، پیداست که ثعالی، نام فرزند سوخرا را نادرست ذکر کرده است. با این حال گزارش ثعالی، درباره وزارت برزهمهر فرزند سوخرا حائز اهمیت است. با توجه به آن که زرمهر دارای عنوان هزاررفت (غازارپارپتسی، ۱۳۹۸: ۲۶۱) و از اعضای خاندان کارن، یکی از هفت خاندان بزرگ عصر ساسانی بود، بنابراین ممکن است از سوی قباد، به منصب بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشد.

۶. بزرگ‌فرمدار در سده‌های پایانی عصر ساسانی

در منابع تاریخی به هنگام شرح رویدادهای سده‌های پایانی عصر ساسانی، از اشخاصی نظیر سوخرا و برزهمهر در عهد پادشاهی قباد اول (فردوسی، ۷/۱۳۸۶: ۵۳؛ ثعالی، ۱/۱۳۶۸: ۳۸۴)، «بزرگمهر»^۲ در عصر خسرو اول (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۰۰؛ ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۸۹)، «یزدان‌گشنس»^۳ در

1. Zarmehr

2. Bozorgmehr

3. Yazdan Gošnas

دوره هرمزد چهارم، «وندویه» در عصر خسرو دوم (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۲۷-۱۱۱)، فیروز در عصر شیرویه (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۷۷۹؛ بلعی، ۲/۱۳۷۴: ۸۴۱)، «ماه‌آذرشنس»^۱ در عهد اردشیر سوم (بلعی، ۲/۱۳۷۴: ۸۴۴)، فسفروخ و فرخ‌هرمز در عصر بوران (بلعی، ۲/۱۳۷۴: ۸۴۶؛ سبئوس، ۱۳۹۹: ۱۹۵)، بدون آن که بزرگ‌فرمدار نامیده شوند، فقط با عنوان وزیر یاد شده‌اند. افزون بر این، عدم ذکر عنوان بزرگ‌فرمدار در برخی از منابع تاریخی، نظیر کارنامه اردشیر بابکان و نامه تنسر که از صاحب‌منصبان عالی شاهنشاهی ساسانی یاد کرده‌اند، باعث شده تا برخی از محققان، فرضیه منسوخ شدن منصب بزرگ‌فرمدار در سال‌های پایانی عصر ساسانی را مطرح کنند (Barthold 1912: 260). این در حالی است که در منابع دیگری که از صاحبان مناصب عالی شاهنشاهی ساسانی یاد کرده‌اند، اطلاعاتی به دست می‌آید که حاکی از تداوم منصب بزرگ‌فرمدار در سده‌های پایانی عصر ساسانی است. در این راستا در تاریخ یعقوبی، فهرست مقام‌ها بدین صورت آمده است: (۱) بزرگ‌فرمدار (۲) موبدان موبد (۳) هیربدان هیربد (۴) دبیربذ (۵) سپاهبذ که در زیر دست او، فادوسبان قرار داشت و (۶) مرزبان که فرمانده ولایت بود (یعقوبی ۲/۱۳۶۲: ۲۱۹). از آن‌جا که ترتیب درجات و مقامات فهرست اخیر، شبیه به ترتیب درجات بزرگانی است که به گفته نامه منسوب به تنسر مأمور انتخاب پادشاه بوده‌اند، از این رو این درجه‌بندی مقامات، مربوط به دوره مقدم بر اصلاحات دولت در زمان سلطنت قباد اول است (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۷۳). در التنبیه و الاشراف نیز از مقامات به ترتیب موبدان موبد، بزرگ‌فرمدار، سپاهبذ، دبیر بد و تخشه‌بذ که او را «واستریوش» نیز می‌گفته‌اند، یاد شده است (مسعودی، ۱۳۴۹: ۹۷). از آن‌جا که در بخشی از تاریخ واردان، از موبد موبدان، دراندربذ و هزاربذ به عنوان بزرگ‌ترین صاحب‌منصبان عصر یزدگرد دوم، یاد شده است (یغیشه، ۱۴۰۱: ۱۲۷) و دراندربذ عنوان دیگر بزرگ‌فرمدار بوده است، از این رو فهرست التنبیه با فهرست یغیشه، یکی شده و در نتیجه باید فهرست التنبیه را متعلق به عهد یزدگرد دوم دانست (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۷۵). علاوه بر این در سورسخن که متنی به زبان پهلوی است، از مقام‌ها به ترتیب شاهنشاه، شاهزاده ولیعهد، بزرگ‌فرمدار، چهارسپاهبذ، دادِ دادوران، اندرزبدمغان و هزاربذ یاد شده است (سورسخن، ۱۳۸۳: ۱۱۵-۱۱۴). ذکر چهار سپاهبذ در کتاب مذکور، دلیل آن است که این فهرست از زمان خسرو اول قدیمی‌تر نیست. همچنین تنزل فاحش مقام موبدان موبد در فهرست مورد بحث حاکی از آن است که این متن متعلق به دوره آخر عهد ساسانی است که تشکیلات دولت رو به زوال می‌رفت و ضعف طبقه روحانی به منتهی درجه رسیده بود (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۷۸). افزون بر موارد مذکور، در فارسنامه دو عبارت دیگر هست که نشان از تداوم منصب بزرگ‌فرمدار در روزگار پایانی عصر ساسانی دارد. عبارت نخست در ضمن شرح سلطنت ویشتاسپ شاه، حامی زرتشت، اصل و مبدأ تقسیمات اجتماعی آخر عهد ساسانیان را به

این دوره پرافتخار قدیم نسبت داده (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: پاورقی ۶۸۱) و گوید: «وزیر را «بزرگ‌فرمدار» خواندندی و وزیر را نایبی معتمد بودی که بهر سخنی و مهمی او را نزدیک ملک فرستادی و این نایب را «ایرانمازغر»^(۴) خواندندی». عبارت دوم، در ضمن شرح مراتب بزرگان در حضور پادشاه آمده است و گوید: «در دربار خسرو انوشیروان رو به روی تخت شاهنشاه یک کرسی زر بود که بزرگمهر بر آن می‌نشست و پایین‌تر از آن، کرسی موبد موبدان و سپس کرسی مرزبانان و بزرگان دیگر بود» (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۹۷-۴۹-۴۸). با توجه به آن که در اینجا سخن از کرسی‌های صاحبان عناوین و مقامات درجه اول است، ذکر نام شخصی آن‌ها مهم نبوده و موردی نداشته و به همین دلیل هم ذکر نشده است. پس در مورد نام بزرگمهر هم که دارای شخصیتی تاریخی نیست، باید گفت که به غلط جای بزرگفرمدار یا بزرگفرمدار را گرفته است (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: پاورقی ۶۸۱). نتیجه آن که عبارات مذکور در تاریخ یعقوبی، التنبیه، سورشخن و فارسنامه که در فوق بدان‌ها اشاره شد، مبین آن است که منصب بزرگ‌فرمدار در سده‌های پایانی شاهنشاهی ساسانی و در عصر خسروان هم به حیات خود ادامه داده و منسوخ نشد. ظاهراً از عهد خسرو به بعد پاره‌ای از وظایف بزرگ‌فرمدار، به صاحب‌منصبان دیگر واگذار گردید و با این که این شغل تا پایان عهد ساسانی وجود داشت، اما در عهد قباد و خسرو اهمیت سابق را نداشت (زرین-کوب، ۱/۱۳۸۸: ۵۰۳)، زیرا قباد در ردیف بزرگ‌فرمدار شخصی را به عنوان «استبذ»^۱ قرار داد که رئیس تشریفات بود. از عنوان استبذ در منابع بیزانسی، یکی در مورد «ماهبود»^۲ که از صاحب‌منصبان دربار قباد اول بوده و شخص دیگر به نام «فرخان» که در عهد هرمز چهارم بود، یاد شده است. قباد با ایجاد منصب استبذ، تصدی امور ایالات را از بزرگ‌فرمدار گرفته و کشور را به چهار تن «پادگسپان»^۳ سپرد که تحت اختیار ایران سپاهید بودند. سیاست تضعیف مقام بزرگ‌فرمدار، پس از محدود شدن اختیارات او در عهد قباد اول، در زمان پسرش خسرو انوشیروان نیز تعقیب شد و این بار اختیارات او را در داخل ادارات تابعه او محدود کردند (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۸۳-۶۸۲). در این رابطه در فارسنامه آمده است:

«با همه بزرگی و حکمت بزرگمهر کی وزیر او بود، انوشیروان ترتیب وزارت او چنان کرد، کی دبیر بزرگمهر و نایب نزدیک کسری، آمد و شد توانستی کرد و این نایب را «وکیل‌در» خوانند و به پهلوی ایران‌مازغرگفتندی و نیابت وزیر دارد و هر سه گماشته کسری انوشیروان بودند در خدمت وزیر او بزرگمهر و وزیر به ذات خود از این سه کس هیچ یک را نتوانستی گماشت و غرض انوشیروان آن بود تا دبیر هر نامه کی به جوانب بزرگ و اطراف نبستی و خواندندی نکت آن در سر معلوم انوشیروان می‌کرد و وکیل‌در از آنچه رفتی از نیک و بد براستی مشافهه می‌گفتی و راه وجوه مصالح باز می‌نمودی و نایب مال

1. Astabedh
2. Mahbodh
3. Padguspan

و معاملات نگاه داشتی و این هر سه مردمان اصیل عاقل، فاضل، زبان‌دان و سدید بودند» (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۹۲-۹۱).

آرای محققان در تفسیر این بند از فارسنامه، متفاوت است. در این راستا برخی از محققان بر این باورند که این گزارش حاکی از آن است که وظایف و اختیارات بزرگ‌فرمدار بین بزرگ‌فرمدار، رئیس دبیران و رئیس اداره مالیات تقسیم گردید (دیاکونف، ۱۳۸۴: ۳۵۰). این در حالی است که برخی دیگر بر این باورند که عبارت فارسنامه به هیچ‌وجه نشان نمی‌دهد که خسرو انوشیروان از اختیارات بزرگ‌فرمدار به نفع سه وزیر دیگر کاسته باشد، بلکه از عبارت فوق چنین برمی‌آید که او حق انتصاب این صاحب‌منصبان را که تحت نظر بزرگ‌فرمدار بودند به خود اختصاص داده بود و این وزیران اختیار داشتند، گزارش کارهای خود را مستقیماً به عرض شاهنشاه برسانند (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۶۸۲).

از معروف‌ترین وزیرانی که در اواخر دوره ساسانی، بر مسند وزارت تکیه زد و نام او را مورخان اسلامی بلند آوازه ساختند، بزرگمهر (بوزرجمهر - بزرجمهر - بوذرجمهر) بود (آذری، ۱۳۵۳: ۱۴۱). این در حالی است که فقدان ذکر نام او، در روایات بیزانسی و ارمنی، شخصیت او را مثل شخصیت آبرسام و تنسر مجهول و مرموز نشان می‌دهد (زرین‌کوب، ۱۳۷۵: ۲۲۸). به عقیده برخی از محققان ممکن است، بزرگمهر همان «برزویه» طیب مشهور باشد. در مقابل گروهی نیز بر این باورند که بزرگمهر از بزرگ‌فرمدار به معنی صدراعظم یا نخست‌وزیر مشتق شده و کلمه مهر اشتباهاً جای فرمدار را گرفته است و این اشتباهی است که مورخان اسلامی مرتکب شده‌اند (آذری، ۱۳۵۳: ۱۴۲-۱۴۱). در مقابل برخی، بزرگمهر را با برزمهر منشی خسرو انوشیروان یکی دانسته و برآنند که بزرگمهر وزیر، برزویه پزشک نبوده است، بلکه احتمالاً با برزمهر منشی که به دستور هرمز چهارم پسر و جانشین خسرو اول به قتل رسیده است، همسان بوده است (khaleghi Motlagh 1989: 427-429).

در دهه‌های آخر حکومت ساسانیان، خاندان اسپهبدان بر صحنه سیاست مسلط شدند. خاندان اسپهبدان صاحبان اصلی منصب سپاهیدی بودند و در نتیجه این امر بود که عنوان این منصب را نام دودمان خود قرار دادند (پور شریعتی، ۱۳۹۸: ۱۶۱). از جمله افراد این خاندان می‌توان از وندویه دایی خسرو پرویز نام برد. وی پسر اسپاراپت پارتی و پهلوی بزرگ بود که پدرش به دست هرمزد [چهارم] به قتل رسیده بود (سبئوس، ۱۳۹۹: ۸۲). خسرو پرویز پس از رسیدن به تخت پادشاهی، وی را به عنوان وزیر بزرگ خود منصوب کرد (پور شریعتی، ۱۳۹۸: ۱۹۲) و سرپرستی دیوان‌ها و خزانه اموال را به وی سپرد و فرمان او را در همه امور کشور جاری کرد (دینوری، ۱۳۷۱: ۱۲۷). از آن‌جا که وندویه از اعضای یکی از خاندان‌های بزرگ ایرانی (اسپهبدان) بود (پور شریعتی، ۱۳۹۸: ۱۶۳) و ریاست امور دیوانی را در اختیار داشته است، می‌توان احتمال داد، از سوی خسرو پرویز به مرتبه و بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشد.

از دیگر افراد این خاندان، «فرخ‌هرمز» بود. درباره وی نوشته‌اند: «فرخ‌هرمز امیر سرزمین آترپاتکان بود و هنگامی که ملکه بور [بوراندخت] به پادشاهی نشست، وی را هم به سمت وزیر اعظم دربار برگماردند. این فرخ پیغامی برای ملکه فرستاد، مبنی بر این که بیا و همسر من شو. ملکه این درخواست را پذیرفت، اما همین که پا به قصر سلطنتی گذاشت، نگهبانان قصر وی را به قتل رساندند» (سبئوس، ۱۳۹۹: ۱۹۵). این در حالی است که در منابع دیگر نظیر تاریخ طبری و التنبیه و الاشراف، واقعه قتل فرخ‌هرمز به دوران پادشاهی «آزرمیدخت» نسبت داده شده است (طبری، ۲/۱۳۶۸: ۷۸۳؛ مسعودی، ۱۳۴۹: ۹۶). در هر صورت، با توجه به آن که فرخ‌هرمز از اعضای یکی از خاندان‌های اصیل و نژاده بوده است، بنابراین او ممکن است یک بزرگ‌فرمدار بوده باشد تا یک فرمدار معمولی. اگر چنین بوده باشد او آخرین کسی بود که این عنوان را در زمان ساسانیان داشته است (chaumont 2000: 125-126).

۷. نتیجه

با توجه به آن که از عنوان بزرگ‌فرمدار در کتیبه‌های پادشاهان نخستین ساسانی، یاد نشده و در منابع روایی نیز تا پیش از سده پنجم میلادی، ذکری از عنوان بزرگ‌فرمدار نشده است؛ این موضوع حاکی از آن است که در سده سوم و چهارم میلادی، تشکیلات اداری ساسانیان فاقد منصبی با عنوان بزرگ‌فرمدار بوده است. علت این موضوع نیز به این مطلب برمی‌گردد که نظام دیوان‌سالاری در عصر اردشیر اول، گستردگی چندانی نداشت و این موضوع از کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت، به هنگام ذکر فهرست درباریان اردشیر اول به خوبی نمایان است. ذکر منصب فرمدار در فهرست درباریان شاپور اول در کعبه زرتشت، حاکی از تحولی جدید در نظام دیوان‌سالاری ساسانیان است. اگرچه فرمدار ریاست فعالیت‌های اقتصادی را در اختیار داشته و قدرت وی در طول سده سوم و چهارم میلادی افزایش یافته است، اما این بدان معنا نیست که فرمدار عنوان مترادف بزرگ‌فرمدار بوده است؛ زیرا در منابعی که از مناصب شاهنشاهی ساسانی یاد کرده‌اند، از بزرگ‌فرمدار اغلب در مرتبه دوم، پس از شاهنشاه و یا در مرتبه سوم پس از موبدان موبد یاد شده است. این در حالی است که در کتیبه شاپور در کعبه زرتشت، از فرمدار پس از مناصب نظیر بیدخش، هزاربد، اسب‌بد و خاندان‌های سورن و قارن یاد شده است که این مطلب حاکی از آن است که فرمدار به لحاظ درجه و مرتبه، نسبت به مناصب بیدخش و هزاربد و اسب‌بد در مرتبه نازل‌تری قرار داشته و این خود مغایر با جایگاه ممتاز بزرگ‌فرمدار در دربار شاهنشاهی ساسانی است. از این رو در سال‌های نخستین عصر ساسانی، فرمدار نمی‌توانست عنوان مترادف بزرگ‌فرمدار باشد. این موضوع همچنین در مورد مناصب هزاربد و بیدخش نیز صادق است. از متون تاریخی و کتیبه‌ای، مشخص است که منصب هزاربد و بیدخش، مناصب نظامی بوده‌اند. با توجه به آن که حوزه مسئولیت بزرگ‌فرمدار مربوط به امور اداری بوده، از این رو مناصب بیدخش

و هزارید در سال‌های نخستین عصر ساسانی، نمی‌توانستند عنوان مترادف بزرگ‌فرمدار قلمداد شوند، بلکه کارگزاری بودند که مسئولیت آن‌ها بیشتر مربوط به امور نظامی و سپاهی‌گری بوده است. در دوره میانی عصر ساسانی نیز، اگرچه فهرستی که دینوری از مناصب شاهنشاهی ذکر کرده، حاکی از توسعه تشکیلات اداری در عصر یزدگرد اول است، اما چنین به نظر می‌رسد که توسعه تشکیلات اداری باید خیلی پیش‌تر و در عصر پادشاهی شاپور دوم به دلیل توسعه قلمرو ارضی، به سمت شرق و غرب اتفاق افتاده باشد. همچنین از آن‌جا که از منصب بزرگ‌فرمدار، نخستین بار در عصر یزدگردیکم و در مورد شخص خسرو یزدگرد یاد شده است و پیش از این ذکری از منصب مذکور در منابع دیده نمی‌شود، بنابراین ایجاد منصب مذکور را باید به دوره یزدگرد یکم مربوط دانست. از طرفی در جایی از گزارش یغیشه، از بزرگ‌فرمدار مهر نرسی با عنوان هزارید نیز یاد شده است که این مطلب مبین آن است که در این دوره، هزارید یکی از القاب وزیر بزرگ و به عبارت دیگر معادل بزرگ‌فرمدار بوده است. از این رو، شاید بتوان گفت، افرادی نظیر سورن‌پهللو و زرمهر که از خاندان‌های اصیل ایرانی و دارای مرتبه هزارید بوده‌اند، به منصب بزرگ‌فرمداری منصوب شده باشند. از دیگر عناوینی که در گزارش یغیشه و در عصر یزدگرد دوم به آن اشاره شده است، عنوان دراندرزید است. با توجه به آن‌که از عنوان دراندرزید در سده سوم میلادی و در کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت و همچنین کتیبه شاپورسگانشاه در تخت‌جمشید از آن یاد شده است، مشخص است عنوان مذکور پیش از سده پنجم میلادی نیز به عنوان لقب برخی از صاحب‌منصبان شاهنشاهی کاربرد داشته و از این رو، دراندرزید منصب نبوده، بلکه لقبی بوده که به اشخاص مختلف، از جمله بزرگ‌فرمدار داده شده است. در سال‌های پایانی عصر ساسانی نیز، اگرچه به واسطه اصلاحات اداری در عصر پادشاهی قباد و خسرو انوشیروان از اختیارات بزرگ‌فرمدار تا حدودی کاسته شد، اما شواهد به دست آمده از مناصب ساسانیان در عصر خسرو انوشیروان که بازتابی از آن در آثاری نظیر فارسنامه ابن‌بلخی و سورشخن باقی است، حاکی از آن است که در سال‌های پایانی شاهنشاهی ساسانی، بزرگ‌فرمدار همچنان در رأس تشکیلات اداری قرار داشته است؛ بنابراین برخلاف عقیده بارتلد، منصب بزرگ‌فرمدار هرگز منسوخ نشد بلکه تا روزگار پایانی عصر ساسانی به حیات خود ادامه داد.

پی‌نوشت‌ها

۱. مقاله حاضر اقتباسی است از رساله دکتری با عنوان، بررسی سیر تحول مقامات سیاسی و نظامی ایران در عصر ساسانی که توسط نگارنده این مقاله در حال انجام است.
۲. این کلمه در پارسی، پازوسیان و به عربی فادوسفان یا فادوسیان گردیده است (مشکور، ۱۳۶۷: ۱۷). در مسالک و الممالک، پادوسیان آمده است (ابن‌خردادبه، ۱۳۷۰: ۱۷) پادگوسپانان نایب پادشاه در قلمرو خود که یک ربع از شاهنشاهی ساسانی بوده به شمار می‌رفته‌اند و ناچار مهم‌ترین و تواناترین عمال آن سرزمین بوده‌اند (نفیسی، ۱۳۸۸: ۲۷۰).

۳. کتیبه شاپورسگان‌شاه، بر روی ستونی در مدخل جنوبی کاخ (تجره) تخت‌جمشید در سال ۱۸۱۱ م. کشف گردید. کتیبه دارای ۱۲ سطر از شاپورسگان‌شاه (فرمانروای سیستان) پسر هرمز دوم و برادر شاپور دوم است. این کتیبه به یادبود ملاقات او با شاپور دوم و دیدارش از صد ستون، نگاشته شده است.
۴. در تاریخ یعقوبی به صورت المردمارعد و به معنی رئیس دفتر شاهنشاهی ذکر شده است (یعقوبی، ۱۳۶۲: ۲۱۹). کریستن‌سن بر آن است که صورت پهلوی عنوان مذکور، ایران‌آمارکار و به معنی رئیس محاسبات شاهنشاهی ساسانی بوده است (کریستن‌سن، ۱۳۷۵: ۱۸۴).

منابع

- آگاتانگوس، (۱۳۹۷)، *تاریخ ارمنیان*، ترجمه گارون سارکسیان، تهران، نائیری.
- آمین‌مارسلین، (۱۳۱۰)، *جنگ شاپورزولاکتاف با یولیانیوس امپراتور روم*، ترجمه محمدصادق اتابکی، تهران، اداره شورای نظام.
- آذری، علاءالدین، (۱۳۵۳)، «پژوهشی درباره وزرای دوره ساسانی»، *بررسی‌های تاریخی*، سال ۹، ش ۵۰، صص ۱۵۶-۱۲۵.
- ابن بلخی، (۱۳۸۵)، *فارسنامه*، به تصحیح گای لیسترانج و رینولدان نیکسون، تهران، اساطیر.
- احتشام، مرتضی، (۲۵۲۵)، *ایران در زمان هخامنشیان*، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی.
- بلعمی، ابوعلی، (۱۳۷۴)، *تاریخنامه طبری*، تصحیح و تحشیه محمد روشن، ج ۱ و ۲، تهران، سروش.
- پاوستوس یوزند، (۱۳۹۷)، *تاریخ ارمنیان*، ترجمه گارون سارکسیان، تهران، نائیری.
- پروکوپوس، (۱۳۹۱)، *جنگ‌های پارسیان، ایران و روم*، ترجمه محمد سعیدی، چ ۵، تهران، علمی و فرهنگی.
- پور شریعتی، پروانه، (۱۳۹۸)، *اقول و سقوط شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه آوا واحدی نوایی، تهران، نی.
- ثعالی، ابومنصور، (۱۳۶۸)، *تاریخ ثعالی (غیر اخبارملوک الفرس و سیرهم)*، ترجمه محمد فضالی، ج ۱، تهران، نقره.
- جهشیاری، ابوعبدالله محمد بن عبدوس، (۱۳۴۸)، *کتاب الوزراء والکتاب*، ترجمه ابوالفضل طباطبائی، تهران، مترجم.
- دریایی، تورج، (۱۳۹۴)، *شاهنشاهی ساسانی*، ترجمه مرتضی ناقب‌فر، چ ۷، تهران، ققنوس الف.
- دریایی، تورج، (۱۳۹۴)، «مهر نرسه»، ترجمه مرضیه بهزادی، جندی‌شاپور، سال ۱، ش ۳، صص ۱۱۵-۱۰۷ ب.
- دینوری، ابوحنیفه احمدبن داود، (۱۳۷۱)، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، چ ۴، تهران، نی.
- دیاکونف، میخائیل میخائیلوویچ، (۱۳۸۴)، *تاریخ ایران باستان*، ترجمه روحی ارباب، چ ۵، تهران، علمی و فرهنگی.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۵)، *روزگاران ایران گذشته باستانی ایران*، چ ۲، تهران، سخن.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۸)، *تاریخ مردم ایران (۱) تاریخ قبل از اسلام*، ج ۱، چ ۱۱، تهران، امیرکبیر.
- سامی، علی، (۱۳۸۸)، *تمدن ساسانی*، ج ۱ و ۲، تهران، سمت.
- سبتوس، (۱۳۹۹)، *تاریخ سبتوس*، ترجمه محمود فاضلی بیرجندی، چ ۲، تهران، ققنوس.
- سلیمان‌خانی، محمد، (۱۳۸۸)، «وزارت در عهد ساسانیان»، *تاریخ*، سال ۴، ش ۱۵، صص ۸۶-۵۹.
- سورسختن، (۱۳۸۳)، *ترجمه کتابیون مزداپور*، فرهنگ، ش ۵۲-۵۱، صص ۱۳۰-۱۰۳.
- شهبازی، علیرضا شاپور، (۱۳۸۹)، *تاریخ ساسانیان (ترجمه بخش ساسانیان از کتاب تاریخ طبری و مقایسه آن با تاریخ بلعمی)*، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- شییمان، کلاوس، (۱۳۹۰)، *مبانی تاریخ ساسانیان*، ترجمه کیکاووس جهاننداری، چ ۳، تهران، فرزانه‌روز.
- طبری، محمدبن جریر، (۱۳۶۸)، *تاریخ طبری*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۲، چ ۴، تهران، اساطیر.
- غازارپارتیسی، (۱۳۹۸)، *تاریخ ارمنیان*، ترجمه گارون سارکسیان، تهران، نائیری.
- غفوری، فرزین، (۱۳۹۴)، «بیدخش‌های ساسانی در شاهنامه و منابع تاریخی»، *نامه فرهنگستان*، سال ۱۴، ش ۴، صص ۲۱۰-۱۶۸.
- فرای، ریچارد، (۱۳۶۸)، *میراث باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چ ۳، تهران، علمی و فرهنگی.
- فرای، ریچارد، (۱۳۸۰)، «تاریخ سیاسی ایران در دوره ساسانیان»، ذیل تاریخ ایران از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان، گردآورنده احسان یارشاطر، ترجمه حسن انوشه، ج ۳، ق ۱، چ ۳، تهران، امیرکبیر.
- فرای، ریچارد، (۱۳۸۲)، *تاریخ باستانی ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، چ ۲، تهران، علمی و فرهنگی.

- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۸۶)، *شاهنامه*، به کوشش جلال خالقی مطلق و ابوالفضل خطیبی، دفتر ۷، تهران، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- کریستن سن، آرتور، (۱۳۷۵)، *ایران در زمان ساسانیان*، ترجمه رشید یاسمی، چ ۸، تهران، دنیای کتاب.
- کریستن سن، آرتور، (۱۳۸۶)، *وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان*، ترجمه مجتبی مینوی، تهران، اساطیر.
- کنت، رولاند ج، (۱۳۸۵)، *فارسی باستان*، چ ۵، تهران، طهوری.
- گیرشمن، رومن، (۱۳۹۹)، *ایران از آغاز تا اسلام*، ترجمه محمد معین، چ ۵، تهران، نگاه.
- گیزلن، ریکا، (۱۳۸۴)، *چهار سپاهید شاهنشاهی ساسانی بر اساس شواهد مهرشناسی*، ترجمه سیروس نصراله‌زاده، تهران، پژوهشکده زبان و گویش با همکاری اداره کل مور فرهنگی.
- لوکونین، ولادیمیر گریگوریوویچ، (۱۳۶۵)، *تمدن ایران ساسانی*، ترجمه عنایت‌الله رضا، چ ۲، تهران، علمی و فرهنگی.
- مسعودی، علی بن الحسین، (۱۳۴۹)، *التنبیه والاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مسعودی، علی بن الحسین، (۱۳۸۲)، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چ ۱، چ ۷، تهران، علمی و فرهنگی.
- مسکویه رازی، ابوعلی، (۱۳۶۹)، *تجارب الامم*، ترجمه ابوالقاسم امامی، چ ۱، تهران، سروش.
- مهرآبادی، میترا، (۱۳۷۲)، *خاندان‌های حکومتگر ایران باستان*، تهران، فتحی.
- مهرآفرین، رضا، سید رسول موسوی حاجی و سرور خراشادی، (۱۳۸۸)، «پژوهشی بر مناصب لشگری دوره ساسانی با استناد به منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناختی»، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، ش ۴، صص ۱۶۸-۱۵۱.
- نامه تسنر به گُسنسپ، (۱۳۹۶)، به کوشش شهرام جلیلیان، اهواز، دانشگاه شهید چمران اهواز.
- نصراله‌زاده، سیروس، (۱۳۸۴)، *نام تبارشناسی ساسانیان*، تهران، پژوهشکده زبان و گویش با همکاری اداره کل امور فرهنگی.
- نفیسی، سعید، (۱۳۸۸)، *تاریخ تمدن ایران ساسانی*، تهران، شرکت مطالعات نشر کتاب پارسه.
- نولدکه، تئودور، (۱۳۵۸)، *تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان*، ترجمه عباس زریاب، تهران، انجمن آثار ملی.
- ویسهوفر، یوزف، (۱۳۸۶)، *ایران باستان از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۰ پس از میلاد*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چ ۹، تهران، ققنوس.
- هینتس، والتر، (۱۳۸۶)، *یافته‌های تازه از ایران باستان*، ترجمه پرویز رجبی، چ ۲، تهران، ققنوس.
- هینتس، والتر، (۱۳۸۷)، *داریوش و ایرانیان*، ترجمه پرویز رجبی، چ ۲، تهران، ماهی.
- هرودوت، (۱۳۸۹)، *تاریخ هرودوت*، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، چ ۲، تهران، اساطیر.
- یادگارزریزان، (۱۳۹۲)، برگردان ژاله آموزگار، تهران، معین.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۶۲)، *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، چ ۱، چ ۳، تهران، علمی و فرهنگی.
- یغیشه، (۱۴۰۱)، *تاریخ وارطان و جنگ ارمنی*، ترجمه محمد ملکی، تهران، نشر تاریخ ایران.
- Agathangelos, (2018). "History of the Armenians". Translated by Garoon Sarkisian. Tehran. Nairi. [In persian].
- Al-Tabari, Abū Jafar muhammad B. jarīr. (1989). "Tārīkh al-rusul wāl-Mulūk". Translated by Abolghasem Payandeh. Vol. 2, Edition. 4, Tehran. Asatir. [In persian].
- Al-Thaalibi, Abu Mansour. (1989). "Histoire des rois des perses". Translated by Mohammad Fazaeli. vol. 1, Tehran. Noghreh. [In persian].
- Al-ya'kubi, Ahmad bin Abi ya'kub. (1993). "Al-ya'kubi The History". Translated by Mohammad Ibrahim Ayati. [In persian].
- Amin Marcelin, (1931). "Shapur Zulaktaf's war with Roman Emperor Julian", translated by Mohammad-Sadiq Atabaki, Tehran, Nizam Shura Department. [In persian].
- Azari, Aladdin. (1974). "A research about Saassanid period ministers". Journal of historical studies. No. 50, year. 9, pp. 125-156. [In persian].

- Balami, Abu Ali Muhammad bin Muhammad.(1995). "Tarikhnama al-Tabari". Edited by Mohammad Roshan. vol. 1,2, Tehran. Soroush .[In persian].
- Barthold, w.(1912). "Die persische Su'ubija und die moderne Wissenschaft". Zeitschrift für Assyriologie und verwandte Gebiete. Vol. 26, Strassburg.
- Chaumont, M.L.(2000)."Framadār". Encyclopedia Iranica. Vol. x. Fasc. 2, pp.125-126.
- Christensen, Arthur Emanuel.(2007)."L' Iran sous les Sassanids". Translated by Mojtaba Minavi.Tehran. Asatir .[In persian].
- Christensen, Arthur Emanuel.(1996)."L' Iran sous les Sassanids". Translated by Rashid Yasmi. Edition. 8, Tehran. World of Books .[In persian].
- Daryae, Touraj.(2005) B. "The Sasanian Empire". Translated by Morteza Saqib Far. Edition.7, Tehran. Qoqnoos .[In persian].
- Daryae, Touraj.(2015)A." Mehr-Narseh". Translation by Marzieh behzadi. Jundishapoor faslnameh shahid chamran university. Year. 1, NO. 3, PP.107-115 .[In persian].
- Diakonow, Mikhail Mikhailovich.(2005). "History of ancient persia". Translated by Ruhi-Arbab. Edition. 5, Tehran. Scientific and Cultural.[In persian].
- Dīnawari, Abū Hanīfa Ahmad ibn Dāwūd.(1992). "al-akhbār al-tiwāl". Translated by Mohammad Mahdavi Damghani. Edition. 4, Tehran. Nay.[In persian].
- Ehtsham, Morteza. (2535)." Iran during the Achaemenid period", Tehran, Pocket books joint stock company .[In persian].
- Elishē.(2022)." History of vardan and the Armenian war". Translation by Mohammad Maleki. Tehran. Ppublication of the history of Iran .[In persian].
- Ferdowsi, Abulqasem.(2007)."Shahnameh". With the efforts of Jalal Khaleghi-Motalaq and Abulfazl Khatibi. Vol. 7, Tehran. the center of the great Islamic encyclopedia .[In persian].
- Fry, Richard Nelson.(2003)."The History of ancient Iran". Translated by Masoud Rajab-Niya. Edition. 2, Tehran. scientific and cultural .[In persian].
- Fry, Richard Nelson.(2001)." Political history of Iran during the Sassanid era". Cambridge History of Iran, compiled by Ehsan Yarshater. Translated by Hassan Anousheh. Vol. 3, part. 1, Edition. 3, Tehran. Amir Kabir.[In persian].
- Fry, Richard. (1993)." Ancient Heritage of Iran". Translated by Masoud Rajab-Niya. Edition 3, Tehran, scientific and cultura.[In persian].
- Ghafouri, Farzin.(2015)." Sassanid bidakhshs in the Shahnameh and historical sources". Nameh Farhangestan. Year. 14, No. 4, pp.168-210 .[In persian].
- Ghazar parpetsi.(2019). "History of the Armenians and The Letter to vahan Mamikonian", Translated by Garoon Sarkisian. Tehran. Nairi .[In persian].
- Ghrishman, Roman.(2020). "Iran des origins al' Islam". Translated by Mohammad Moin. Edition. 5, Tehran. Negah .[In persian].
- Gignoux, philippe. (1991)."CHILIARCH". Encyclopedia Iranica. Vol. v, Fasc. 4, pp. 423-424.
- Gyselen, Rika.(2005). "The four generals of the sasanian empire: some sigillographic evidence", Translated by Syros Nasrollahzadeh. Tehran. Language and Dialect Research Institute in cooperation with the General Directorate of Cultural Affairs .[In persian].
- Herodotus. (2010)."The Histories of Herodot".Translated by Morteza Saqibfar. Vol. 2, Tehran. Asatir.[In persian].
- Hinz, Walter. (2007). "Altiranische Funde und Forschungen". Translated by Parviz Rajabi. Edition. 2, Tehran. Qoqnoos .[In persian].

- Hinz, Walther. (2008). "Darius und die Perser. Eine Kulturgeschichte der Achameniden". Translated by Parviz Rajabi. Vol. 2, Tehran. Mahi .[In persian].
- Ibn Balkhi.(2006). "The farsnama". correction Le Strange Guy & Nicholson Reynold. Tehran. Asatir .[In persian].
- Jaheshyarie, Abu Abdullah. (1969). "Al-Wozra Val- Kotab". Translated by Abolfazl Tabatabai. Tehran. Motarjem .[In persian].
- Kent, Roland G.(2006). "Old Persian". Edition. 5, Tehran. Tahuri.[In persian].
- Khaleghi Motlagh, Djalal. (1989). "BozorgMehr-E Boktagan". Encyclopedia Iranica. Vol. IV, Fasc. 4, pp. 427-429.
- Lukonin, vladimir Grigorevich.(1986)."Persian civilization under the sasanians". Translated by Inayatullah Reza. Edition. 2, Tehran. scientific and cultural .[In persian].
- Masūdī, Abū al- Hasan Alī ibn al-husayn.(2003)." Muruj al- dhahab". Translated by Abolqasem Payandeh. vol. 1, Edition. 7, Tehran. Scientific and Cultural .[In persian].
- Masūdī, Abū al- Hasan Alī ibn al-husayn.(1970). "al- tanbih val- ashraf". Translated by Abolqasem Payandeh. Tehran. Book Translation and Publishing Company .[In persian].
- Mehrabadi, Mitra.(1993)."Ruling Families of ancient Iran". Tehran. Fathi.[In persian].
- Mehrahafrin, Reza and others.(2009)."Research on Sassanid period military positions based on historical sources and archaeological evidence". Iran and Islam Historical Research Journal. No. 4, pp.151-168 .[In persian].
- Miskawayh Razi, Abū Alī.(1990)."Tajārib al-umam". Translated by Abolghasem Emami. Vol. 1, Tehran. Soroush .[In persian].
- Nafisi, Saeed.(2009). "History of Sassanid Iranian Civilization". Tehran. Parse book Publishing Company.[In persian].
- Nasrollahzadeh, Syros.(2005)." Sasanian prosopography sasan To Hormaz II". Tehran. Language and Dialect Research Institute in cooperation with the General Department of Cultural Affairs.[In persian].
- Noldeke, Theodor. (1979)."History of Iranians and Arabs during the Sassanid era", translated by Abbas Zaryab. Tehran. Association of National Artifacts.[In persian].
- Nyberg, Henrik Samuel. (1974). "A manual of pahlavi II". Otto Harrassowiiz. Wiesbaden.
- Pawstus Buzand.(2018)." History of the Armenians". Translated by Garoon Sarkisian. Tehran. Nairi.[In persian].
- Porocopius. (2012)." History of the wars The persian wars". Translated by Mohammad Sa'idi. . Edition. 5. Tehran. . Scientific and Cultural [In persian].
- Pourshariati, Parvaneh.(2019). "Decline and fall of the Sasanian empire". Translated by Ava Vahedi Navaei.Tehran. Nay.[In persian].
- Sami, Ali.(2009)." Sassanid civilization".Vol. 1&2, Tehran. Samt Nairi .[In persian].
- Schippmann, klaus.(2008) "Gründzüge der Geschichte des Sasanidischen Reiches". Translated by keikavous Jahandari. Edition. 3, Tehran. Farzan.[In persian].
- Sebeos.(2019)." the Armenian History attributed to sebeos". Translated by Mohammad Fazli Birjandi. Edition. 2, Tehran. Qoqnoos.[In persian].
- Shahbazi , A. Sh. (1986)."Army i. pre-Islamic Iran". Encyclopedia Iranica. Vol. II, Fasc. 5, pp.489-499.

- Shahbazi, Alireza. Shapour.(2010).” History of the Sassanids(Translation of the Sasanian section of Tabari's book of history and comparing it with Balami's history)”. Tehran. University Publication Center.[In persian].
- Shayegan, M. Rahim. (2003). “Hazarbed.” Encyclopedia Iranica. Vol. XII, Fasc. 1, pp.93-95.
- Suleimankhani, Mohammad.(2009).” Ministry during the Sasanian era”. Tarikh. year. 4, No. 15, pp.59-86.[In persian].
- Sur Sokhan.(2004).Translated by ketayon Mazdapur. Farhang. No. 51-52, pp.103-130.[In persian].
- Tafazzoli, A. (1990). ”An Unrecognized Sassanian Title.” Bulletin of the Asia Institute. New Series/vol.4,301-305.
- The Letter of Tansar.(2017). by effort Shahram Jalilian. Ahvaz. Shahid Chamran University of Ahvaz.[In persian].
- West, E.W.(1882). “Pahlavi Texts II”. London. The Clarendon Press.
- Wiesehofer, Josef. (2000). “Fratarka”. Encyclopedia Iranica. Vol. x, Fase. 2, p.195.
- Wiesehöfer, Josef.(2007).” Ancient persia .from 550 BC to 650 AD)”.Translated by Morteza Saqib Far. Edition. 9, Tehran. Qoqnoos.[In persian].
- Yadgarzariran. (2012). translated by Jale Amouzgar. Tehran. Moin.[In persian].
- Yarshater, E.(1982). “Abarsam”. Encyclopedia Iranica. Vol. I, Fasc. 1SH, pp.67-68.
- Zarin Koob, Abdul Hossein. (1996).” Roozgaran Iran (Iran's ancient past)”, Edition 2. Tehran. Sokhn .[In persian].
- Zarin Koob, Abdul Hossein. (2009).” History of Iranian People (1), History before Islam”. Vol.1, Edition.11. Tehran. Amir Kabir Nairi.[In persian].

